

Олександр Андріяшев

**НАРИС ІСТОРІЇ КОЛОНІЗАЦІЇ КИЇВСЬКОЇ ЗЕМЛІ
ДО КІНЦЯ XV ВІКУ**

Київською землею звалась територія, що лежала на середньому Дніпрі з Россю і Тетеровом, на нижній течії Прип'яти й Случи і горішньому Бугу, і тяжила як до своєї столиці до Київва. Ядром її була земля Полян—«Полянская» або «Польская» земля, як її зве літописець, оповідаючи про розселення Слов'ян; пізніше до неї приєдналася і нерозривно злилася земля Деревлян або «Дерева». Сама назва «Київська земля» майже не вживалася підчас літописного князівського періоду руської історії (Лавр. л., 470) і стала властивою для неї лише в XII і дальших століттях. Звичайною-ж її назвою в літописні часи була «Руська земля» або «Русь».

В свою чергу в назву «Русь» літописець вкладає ріжний зміст. У протиставленню до всіх неслов'янських народів, а також тих Слов'ян, що жили по-за межами великої східньої рівнини,—«Русь»—це всі слов'янські племена, об'єднані під владою Київва. Якщо мова йшла про північні, східні та південні слов'янські племена, то «Русью» звалися південні україно-руські. Нарешті, в найбільш вузькому значінні цього слова, літописець уживає назву «Руська земля», коли йому треба відзначити Київ з областю, що здавна тяжіла до нього, від інших україно-руських земель¹. Земля Полян—це переважно «Русь». Така була їх племінна назва, яку вони мали здавна, а також назва території, що тяжіла до Київва, і лише пізніше, в міру підбиття «Полянами-Княгами» інших племін, ці племена також стали діставати цю назву.

Раніш ніж перейти до головної теми нашого нарису, спробуємо з'ясувати, чому як-раз Полянам-Русі припало об'єднати всі слов'янські племена, що розселилися по великій східній рівнині, не дивлячися на те, що і по території Полян, (судячи з археологічних даних, межі поселень полянських ще в X віці не переходили за Дніпро, Ірпень і Рось) і правдоподібно, по кількості, займали між Слов'янами останнє місце. Як вони могли не тільки захопити Київ—центр усеї торгівлі східньої Європи, але й задержати його під своєю владою, відбивши напади інших, без порівняння сильніших племін?—Відповідь на це дає вже сам літописець на перших сторінках літопису. Подаючи характеристику ріжних слов'янських племін,—Деревлян, Сіверян, Радимчів та ин., він каже, що вони «живяху звѣрьскимъ образом, живучи скотьскы», і лише Поляне «бяхуть мудрѣ и смыслени» і «своихъ отецъ обычай имяху тихъ и кротокъ» (Ип. л., 7,9). Відкинувши зайву різкість і односторонність цих характеристик, що було викликано чернецьким настроєм літописця, а, можливо, й «вузьким патріотизмом» його, не можна все-ж заперечувати культурної переваги Полян-Руси над рештою споріднених їм племін. Як-раз цій перевазі,—тому, що к часу слов'янського розселення Поляне знаходилися вже в більш високій стадії історичного розвитку, вони й завдячували своїм становищем голови об'єднаних споріднених племін.

¹ Так Дерева вже не звалися «Русью». Порів. Ип. літоп., 49. Лют, поїхавши на полювання з Київва, «гна по звѣри в лѣсѣ» і понав в Деревську землю, де й був забитий.

Ми не маємо жадних підстав гадати, щоб підчас міграції східно-слов'янської групи з Дунаю на Волинь і Київщину Поляне чим небудь виділялись з'поміж решти своїх родичів; доводиться думати, що їх порівнюючи більша культурність вже при самому появленню на історичній арені залежала від того, що їм вдалося зав'язати безпосередні, тісні зносини з культурними націями того часу значно раніше за своїх одноплемінників. Познайомитися з ними й увійти в культурне життя Поляне могли лише на одинокій артерії країни, по якій їх могли відвідувати чужоземці,—на Дніпрі—«великомъ пути изъ Варягъ въ Греки». Виникає гіпотеза, що Поляне були найбільш східньою групою з Слов'ян, що оселилися на Волині й Київщині, і вже довго до початку розселення племін мешкали на Придніпров'ю, а саме по бігу правого доплива Дніпра—р. Роси, від якої й з'явилась їх племінна назва «Русь»¹. Ця остання гіпотеза являється тим більш правдоподібною, що вона з'ясовує й другу їх хорографічну назву—«Поляне».—Степна «польова» смуга Київської землі тягнулася лише по Росі, поміж нею і Стугною; за Стугною і далі на північ ішла вже лісова область, що поволі переходила в нетри Полісся. Самий Київ лежав у лісовій смузі: він був «въ лѣсѣ на горахъ надъ рѣкою Днѣпръскою» і «б'яше около города лѣсъ и боръ великъ» (Іп. л., 5, 9), що переходив потім в Деревнянські ліси².

Київ і землі між Стугною й Тетеревом в межах, де їх містить літописне оповідання, Поляне-Русь захопили пізніше; але вже й в Пороссю, живучи на Дніпрі, вони не могли не брати участі в тому торговельному руху, який оживляв путь «из Варягъ въ Греки». На їх території знаходилися два чи, може, три міста, в яких спинялися торговельні каравани, міста, що, як можна гадати, існували вже в цей час: це славнозвісне м. Родня, відомий вже Костянтину Порфирородному—Вітечев і, можливо, Треніль. Пізніше, коли центром Полянської землі став Київ, місто, якому вже саме положення його у вузлі всіх водяних і суходольних торговельних шляхів великої східньої рівнини призначило бути головним торговельним ринком східньої Європи,—Полянам можливо було вже взяти діяльну участь в світовій торгівлі того часу і зайняти в ній одно з видатних місць. В Києві скончена була вся зовнішня торгівля з Норманами на півночі, з Хазарами й через них з Арабами на сході, і з найкультурнішою державою того часу—Візантією на півдні. Користаючи з водяної сили Дніпра, за допомогою невеликих волоків крам ішов по Прип'яті—в Привислянські землі, по Дніпру через Західну Двину, Ловать і верхів'я Волги—до Балтійського моря, по Десні й Сейму—в землі по Оді і Волзі і в Подоння. Крім того в Києві сходилися суходольні торговельні шляхи на Галич

¹ Порів. ріки: Рось, Росава, Роська, що пливають тут; область Поросся, чи Порусся; можливо також м. Родня. Ми не збираємося детально обгрунтовувати цю гіпотезу, бо це втягнуло-б нас в деталі півторавікової суперечки про Норманське походження Руси, що не входить у рамці нашої статті. Див. літературу й розгляд питання у М. С. Грушевського «Історія України-Руси» т. I, ст. 579—602.

² Див. епізод з Лютюм, Іп. л., 49.

і Угорщину через Білгород і Василев, на Волинь і Польщу через Білгород і Корчеськ, в Поволзькі землі через Чернігів і Курськ, в Подоння через Переяслав і, нарешті, на південь до Чорного моря три шляхи, що так часто згадуються в літопису—Грецький, Соляний і Залозний. Будучи, таким робом, центральним місцем, де переховувався весь чужоземний крам, звідки він розходився потім у всі боки, Київ натурально тримав в своїх руках і всю внутрішню торгівлю з іншими слов'янськими і фінськими племенами, що жили в східній Європі¹.

Зростаюче багатство країни Полян-Руси, її надзвичайно вигідне положення в торговельному відношенні, не могли не притягати жадібних поглядів сусідів, і дійсно, Поляне, як каже літопис, «быша обидимы Деревляны и инѣми окольными» (П. л., 9), а пізніше примушені були визнати зверхність Хазар. Залежність ця не була важкою² для народа, завдяки незвичайній толерантності і м'якості Хазар до їх чужоплеменних підданих, але зате ледве чи вони могли дати Полянам якусь значнішу допомогу в разі нападів сильніших ворогів. І багатому, але слабому кількосно племені довелося вжити звичайні при таких обставинах засоби—наймання війська, в даному разі—варязьких дружин. На службі в Києві Варяги з'явилися дуже давно і відогравали тут, можна думати, не останню роллю. Літописець згадує про кілька випадків захоплення влади над Києвом великими дружинами під проводом Аскольда й Дира і, нарешті, Олега, при чому остання подія мала

¹ Взагалі в очах чужоземців Руська земля (Поляне-Русь) малювалася державою переважно торговельною, де весь устрій життя країни пристосований до інтересів торгівлі. Костянтин Порфирородний так описує Київський лад: цілу зиму князь з дружиною ходить «на полюдьє» по підлеглих йому землях і збирає з населення данину; на весну ця данину: футро, віск, мед та інші природні продукти країни, вантажать на човни і везуть величезними караванами вниз по Дніпру в Візантію, звідки човни повертаються з крамом для посилки на північ і на схід. Яке значіння мала ця торгівля для країни, видно з тих постійних турбот і засобів, що вживали князі, щоб оберекти каравани від нападів кочовників. Численна купецька верства користувалася великим впливом в країні, не лише тому, що в їх руках скучувалися величезні матеріальні засоби, але й тому, що в той час не існувало ще того провалля, яке намітилось пізніше між торговцем і воюком. З одного боку князь і дружина вкладали великі суми в торгівлю ззакордоном, з другого—умови тогочасної торгівлі були такі, що примушували купця бути в той же час і воюком: торговельні каравани завжди мусіли бути готові своїми силами відбити напад і кочовників і інших amatorів легкого заробітку, яких, звичайно, не мало зустрічалося на їх довгому шляху. Відзначимо ще один цікавий факт, який вказує на широкий розвиток торговельної справи на Київщині. Зі всіх монетних кладів більшість знайдено на далеких околицях руської землі—на Поволжі, в Прибалтійській країні і т. ин., на близькому віддаленню від Києва вони зустрічаються рідко. Очевидно, в торговельній Київщині вже широко був розвинений кредит, і вона не потребувала для своїх операцій великої кількості готівки. Окрайній-ж місцевості, де експорт природних продуктів країни в багато разів перевищував імпорт чужоземного краму, збирали в своїх руках значну кількість монет. Про розвиток кредитових операцій в Київській Русі можна говорити і завдяки тій детальній розробці законодавства про кредит, яка нам відома в юридичних пам'ятках, правда, трохи пізнього часу (XII в.).

² Порівн. оповідання літопису про підбиття Києва Хазарами. П. л., 9.

характер виключно династичного перевороту. Населення у всіх цих випадках ставилося до зміни влади цілком пасивно. Їх істотних інтересів ці зміни не зачіпали, і в цих нових дружинах вони бачили й знаходили таких же надійних оборонців своєї військово-торговельної діяльності, якими були і попередні. Взагалі, варязький вплив не проходив далеко в народню масу. Не зважаючи на те, що в старому Києві Варяги складали його постійну залогу, а пізніш, до самої половини XI в.¹, брали жваву участь і в походах на Візантію, і в князівських усобицях, і в боротьбі з кочовниками, цілком непомітно, щоб вони залишили якісь сліди в релігії, мові або етнічному типі народа. Кілька слів, що їх наука визнає норманськими, та невелика кількість власних імен, що їх заховав літопис,—ось усе, що залишилося від народности, яка відігравала таку важну ролю в процесі створення Київської держави.

Отже, завдяки ранньому заселенню місцевости коло Дніпра, яка мов би створена була для того, щоби бути центром торгівлі цілого Сходу Європи, володіючи в наслідок цього великими матеріяльними засобами, Поляне-Русь не могли вже, безперечно, лишатися в тій стадії розвитку, в якій вони були в часи міграції разом з іншими слов'янськими племенами з Дунаю. Заняття торгівлею, найкращим по тих часах провідником культури, і постійні зносини з одними з найбільш культурних націй тої доби—Візантійцями й Хазарами,—значно піднесло їх культурний рівень. Нарешті, можливість користуватися варязькою військовою силою дала їм змогу не тільки відбивати напади ворогів, але й довела до того, що і Візантія, і Хазари, і далекі Яси й Косоги, почали боятися імени «Русь». В той час, як Поляне-Русь швидко йшли наперед на шляху матеріяльного і культурного розвитку, їх одноплемінники, що пізніше вирушили з їх спільної прабатьківщини, поволі вривувалися в території, які вони стали займати, колонізуючи їх і асимілюючи, чи відсовуючи далі, в глибину лісів, їх тубільну фініську людність. У торговельному відношенні вони знаходилися в повній залежності від Києва і нечисленні міста їх—Любечь, Чернігів, Смоленськ та ин.—залишалися лише станціями для київських торговельних караванів і мали значіння лише для місцевої торгівлі їх земель. І не диво, що всі ці племена швидко і майже без опору визнали гегемонію Полян-Руси й дали їм змогу об'єднати розрізнені племена в одну сильну державу і зафіксувати за нею своє племінне ім'я «Русь».

Переходячи до викладу ходу колонізації Київської землі, зазначимо, що спираючись на історичну долю країни, ми можемо поділити цей виклад на три періоди: князівський—до 1240 року, це—період повного розцвіту могутности Києва і початок повільного його упадку; Татарський, з 1240 по 1362 р.—руйнація країни і повний упадок її.

¹ В останній раз Варяги згадуються в складі руських військ під 1034 р. (Пл. л., 105).

політичного і в значній мірі торговельного значіння, і, нарешті, Литовський—перехід країни в сферу литовсько-польського впливу.

Хронологічною межею нашого нариса ми ставимо собі третю четвертину XV в. (1471—1482), коли вже накреслились загальні риси того напрямку, в якому пішла дальша доля країни. Додамо ще, що для першого і другого періодів головним джерелом нашим являються літописи, для третього-ж місце їх заступає актовий матеріал, який, на жаль, має випадковий характер і не досить численний.

Простежити історію окремих поселень за більш-менш довгий термін часу можливо лише про такі міста, як Київ, почасти Вишгород, Овруч і де-які інші, про решту-ж ми маємо лише нечисленні і розрізнені, а часто й одинокі згадки. Літопис згадує про них лише в зв'язку з ходом подій, про які оповідає, і тому північний глухий кут Київської землі опиняється майже зовсім без поселень в той час, як південна і західня частина—постійна арена боротьби Київських князів з кочовниками, а також Галицько-Волинськими князями—усіяна містами. Актовий матеріал міг би дати більш систематичні дані про колонізацію країни, але кількість актів цього часу, що дійшли до нас, дуже незначна. Через це ми майже ніколи не можемо бути певні, що поселення, за які згадується в XIII в. і пізніше,—не існували вже в XI, наприклад, столітті, або навіть раніш. Додамо ще, що періодичні спустошення країни спочатку Печенігами і Половцями, а пізніш Монголами і Кримською Ордою, руйнуюче відбивалися на поселеннях і іноді цілком змінювали їх розташування в країні. Все це примушує дуже обережно підходити до определения давніх поселень на сучасній карті і завжди перевіряти місце їх положення, базуючись не лише на письмових джерелах, але й на деяких останках матеріальної культури, що заховалися до нашого часу,—городищах, валах, численних могильниках і т. и.

Київська земля, в часи найбільшого розквіту її могутності в князівському періоді, займала територію, що відповідає в загальних рисах бувшій Київській губернії без крайніх—північної й південної—її частин, але крім того з невеликими сумежними частинами сусідніх: Полтавської, Чернігівської, Минської, Волинської й Подольської губерній. Більш детально ми спробуємо накреслити кордони пізніше. Орографічно це—частина західньо-руського підвищення, що тягнеться з північного заходу на південний схід по вододолу басейнів Дніпра, Прип'яти і Південного Буга. Полого спускаючися до північного сходу і півночі, вона непомітно переходить в низину Полісся, а на сході-ж, підходячи до Дніпра, круго спадає і утворює правий нагірний його беріг. Будовою поверхні і характером ґрунту країна ділиться на дві частини: північну, що наближається до Полісся і південну степову. Перша тягнеться по Прип'яті і нижній течії її правих допливів, по Тетереву і по Дніпру вище Києва. Це низька рівнина з піщаним і, іноді, глинястим ґрунтом; вкрита вона ще і в наші часи великими лісами. В літописні-ж часи це були, мабуть, цілі пра-

ліси, які перерізували повільно пливучі річки і нечисленні прогалини, де знаходилися заховані в лісі поселення. Тут поміж Случчю, Убортю і Тетеревою містився ліс, про який дуже часто згадує літопис, і який не дурно певно носив свою характерну назву «Чортов ліс».

Друга частина, що лежить у верхів'ях Горини, Случи, по течії Роси з допливами і по Дніпру між Россю і Стугною, має чисто степовий характер. Тут починаються степи, що тягнуться без перерви аж до самих берегів Чорного моря. Це хвиляста рівнина, — яку перерізують швидкі, вкриті порогами, ріки, а також сила яруг і балок, з лесовим підґрунтям, що вкритий родючою чорною землею, — являлася тою обітованою країною, яка, не зважаючи на всю небезпеку у вигляді Печенігів, Половців, Татар, постійно притягала до себе руських хліборобів колоністів. Великих лісів тут вже немає, зустрічаються лише гаї і переліски, зате ціла вона усіяна укріпленими городками для захисту від кочовників. Середину між цими крайніми частинами Київської землі складала смуга землі між Стугною й Ірпенем, де поруч з великими лісами трапляються і значні польові частки землі. В гідрографічному відношенні Київська земля була, в цілому, в досить сприятливих умовах. В її межах протікає Дніпро з устям Десни і нижньою течією Прип'яти, праві допливи Прип'яти — Горинь з Веллею, Стублою і Случчю з Хоморою (Горинь і Случ без долішньої їх течії), Уборть і Уша, лівий доплив Прип'яти р. Брагинка; безпосередньо в Дніпро впадають рр. Тетерев з Іршею і Здвижем, Ірпень з Унов'ю, Стугна з Ольшаницею, Красна і, нарешті, Рось з допливами Росською, Торчу, Растваницею, Кам'янкою, Рутом і Росавою. З правого-ж боку, в самому Києві, впадають в Дніпро дві маленькі річки — Либедь і Почайна, про які часто згадує літопис. Нарешті, крайня південно-західня частина Київської землі зрешалася Півд. Бугом і його допливом Десною. Місцеві водяні шляхи були розвинені лише в західній і північній частині землі, де плили судоходні в ті часи (тепер в більшості лише сплавні) ріки Горинь, Случ, Уборть і Тетерев, які звязували населення найвідадаленіших південно-західніх місцевостей з Києвом. Людність в степовому Пороссю була в гіршому стані, бо Рось через свої пороги ледве чи була придатна, як водяний шлях, навіть і в давні часи.

Етнографічний склад населення Київської землі був досить складний і, в де-яких місцевостях, не вповні ясний. Людність складалася головним чином з Полян-Руси і Деревлян; перші мешкали по Дніпру, Ірпеню, Стугні й Росі, другі — по Тетереві, сумежній частині Дніпра і допливах Прип'яти — Уборті й Случі. Далі на околицях людність була змішаного типу. На півночі, на Прип'яті й Брагинці, зважаючи на археологічні дані, деревлянські поселення змішувалися з сіверянськими й дреговицькими; на заході в Погоринні — області на горішній і середній течії Горині, жило змішане дулібсько-деревлянське населення; на півдні — на Росі і, можливо, навіть на Стугні, поміж Полянами були осаджені, замість, так мовити, військової сторожі, полонені Поляки і, пізніш, значна кількість кочовників-Торків, яких літопис

зве спільною назвою Чорних Клобуків. Існує гіпотеза, що по верхів'ях Росі й далі на захід були поселення й Уличів, що, відійшовши від тиску кочовників, один час жили між Бугом і Дністром. Невповні ясний, нарешті, склад людности, що мешкала на тій вузькій смузі землі, що тяглася на лівому березі Дніпра, і, як здається, здана належала до Кітвської землі; правдоподібно, воно було змішане, полянсько-сіверянське.

В політичному відношенні Київська земля склалася не відразу. Основне ядро—Поляне - Русь, як вже згадувалося вище, охоплювало течію Дніпра і землі на Ірпеню, Стугні та Росі й сусідами їх були Сіверяне, Деревляне й Уличі, яких пізніше замінили кочовники-Печеніги і, потім, Половці. Приблизно коло половини XI віку приєдналася до Київської землі Деревлянська земля з Погоринню, результатом чого з'явилися у неї нові сусіди—Дреговичі на півночі і Дуліби на заході; хоч під кінець періоду, про який ми говоримо, Погориння відійшла від Київської землі й була приєднана до Волині. Від часу до часу в склад Київської землі входила Турово-Пинська земля, але цей звязок не був органічним і залежав від особи великого князя, який, переходячи на князювання в Київ, затримував за собою й свій попередній Туровський уділ; в половині XII віку Турово-Пинська земля остаточно виділилася в самостійне князівство, так що в дальшому ми її зачіпати не будемо. Нарешті, кордони землі, на півдні в залежності від інтенсивности напору кочовників то скорочувалися і доходили навіть до Стугни, то знов поширювалися і передові поселення висувалися за Рось.

Перейдемо тепер до огляду міст і інших поселень Київської землі, про які ми маємо згадки в наших джерелах за князівський період її історії. Ми перелічимо послідовно всі заселені пункти, імена яких захочав нам літопис, зазначаючи при кожному дати¹ першої й останньої згадки про нього літопису. Дати ці не будуть зайві в нашій праці, хоч, звичайно, вони не рішають питання ні про час, коли повстало поселення, а тим більш, про те, коли воно припинило своє існування.

Почнемо з центральної частини старої Полянської землі,—з поселень по Дніпру, Ірпеню та Стугні, і на першому місці згадаємо про Київ, що лежить на крутих спадистих горбах («въ лѣсѣ на горахъ, надъ рѣкою Днѣпрською» (Іп. л. 9) в місці, де в Дніпро вливаються Почайна і Либець. Судячи з археологічних знахідок на території Києва та його околиць, ця місцевість вже з часів палеоліту притягала увагу людини. Тут знайдено останки цілого ряду культур. Монарні клади виявляють, що вже з найдавніших часів Київ мав дуже

¹ Дати поставлені за Іпатьєвським літописом і доповнені, в разі потреби, даними з Лаврентьєвського. Як тут, так і в інших місцях цього нариса, посилаючися на літописні дати, ми беремо їх не змінюючи, хоч, як відомо, хронологія літопису цілком не бездоганна. Критика хронологічних дат літопису дуже ускладнила-б наше завдання.

важне торговельне значіння, а під час розцвіту своєї могутности він тримав в своїх руках всю торгівлю сходу Європи і був світовим ринком з тогочасному масштабі цього слова. Його торговельному значінню відповідали його розміри і заселеність. За дуже правдоподібними підрахунками, кількість мешканців його доходила до 100.000 людей, отже небагато міст Західньої Європи могли конкурувати з ним в цей час. Ще в IX—X столітті мешкали тут постійно Варяги і Хазари (Іп. л., 34); пізніш тут згадуються Греки, «Латини», Німці, Євреї, мабуть Вірмени та Араби, що жили тут постійно і мали тут навіть свої церкви. Була, нарешті, і окрема колонія новгородських купців, які мали на Подолі свою церкву св. Михаїла. Про численну людність говорить літописна звістка (Лавр. л., 278), оповідаючи про велику двохденну пожежу в Києві 1124 року, коли згоріло майже ціле місто та зокрема до 600 церков. Коли це число не прибільшене, то, звичайно, більшість з них належала до типу невеликих домових церков та каплиць, але не можна забувати, що в цей час існували і такі шедеври художньої архітектури, як Десятинна церква, Софія, Михайлівський монастир і багато інших; не дурно Адам Бременський називав Київ «суперником Константинопольського престолу». Старий Київ лежав на придніпрових горбах і на Подолі, що тягнувся по берегу Дніпра.

Старша частина «Гори» обмежувалась невеликим участком землі, де тепер стоять Десятинна, Андріївська і Трьохсвятительська церкви; пізніш почали заселяватися й інші горбки, і вже Ярослав включив до «городу» і обвів мурами весь простір до Золотих Воріт в південній частині міста. Шлях на захід ішов через Лядські ворота і на північ через Жидовські, яку назву вони дістали тому, що тут за стінами міста було єврейське поселення. Були ще ворота для проїзду в інші частини міста. В цій центральній аристократичній частині міста містилися головні церкви, великокнязівський дворець—«Ярославль двор», двори членів князівської родини, духовництва, значніших бояр і т. и. Ціле місто було сильно прикрашено. Двома крутими спусками—«Боричевим взвозом» і шляхом, що йшов під горою «Уздичальницею», «Гора» з'єднувалась з «Подольем»—місцем осадку торгової й промислової частини Київського населення. Тут містилися торгові склади краму і промислові заклади, що обслуговували Київську торгівлю, колонії чужоземних купців, нарешті тут же коло устя Почайни була й гавань. На головному Подільському ринку «Торговищі» збиралося звичайно київське віче. Церков на Подолі, не дивлячись на його більші, порівнюючи з «Горою», розміри, згадується небагато; зазначимо лише старішу київську церкву св. Іллі, що стояла близько гавани на Почайні, і яка існувала ще до охрещення Руси. Поділля було укріщено з північного, більш відкритого для нападу, боку валом і палисадом—«стольсьем», що йшли від Гори до Дніпра. За цим «стольсьем», по течії річки Сетомлі, лежало «болонье», що його заливав Дніпро підчас свого розливу. Для зносин з Задніпров'ям десь на Поділлі існував перевіз, пізніш, за Володимира

Мономаха, був зроблений крім того ще постійний, мабуть розвідний міст. Де він знаходився—невідомо; одні дослідники містять його коло Вишгорода, інші—нижче Київів десь коло Видубицького монастиря. Здається, що друга гіпотеза вірніша.

На горах, за Хрещатицьким струмком, місцевість також була досить заселена. Тут лежало село Берестове (980—1151)—великий загородний князівський палац (дворець), який існував ще при Володимирі Святославичі, і довкола—на Клові та на уроч. Угорському—згадуються багато церков і монастирів. Ця місцевість, правдоподібно, була також укріплена, бо тут на боці, що обернений до Київів, згадуються Угорські ворота. Коло Берестова лежав славнозвісний Київів-Печерський монастир, а далі під горою, на березі Дніпра, був збудований в. кн. Всеволодом Михайлівський монастир і «красний двір» на Видобичах. Літопис називає в цій місцевості кілька князівських дворів: на Угорському, збудований кн. Юриєм Володимировичем, „Рай“ за Дніпром і де-які інші, які служили цим князям для літнього перебування, або на випадок їх приїзду до Київів. Можливо, що тут робили собі „літні двори“ також і бояре та заможні люди. Про те, чи було тут ще якесь інше населення, окрім людей, що були безпосередньо зв'язані з обслуговуванням монастирів і князівських дворів,—відомостей ми не маємо; треба лише гадати, що коли воно і було, то в кожному разі не численне.

З підгородніх місцевостей відзначимо сел. (?) Дорогожичі (980—1171) з стародавнім Кирилівським монастирем, що існує й досі в околиці Київів і є відомий з своїх фресок, сел. (?) Капич (980), с. Предславино (980),—десь на Либеді, с. Желань (1093—1162), як гадають, сучасне село Жуляни, і с. Буличі (1162),—можливо, сучасне с. Біличі.

Близько від Київів, на північ і на захід, лежали два міста, які відгравали поважну роль в історії Київської землі, це—м. Вишгород (946—1198) на Дніпрі, тепер с. Вишгород, і Білгород (980—1197) на Ірпені, суч. м-ко Білгородка. Обидва вони належали до найдавніших поселень Полян. Вишгород згадує ще Костянтин Порфирородний, як місто, що мало велике значіння в торговельному відношенні. Він лежав на високому горбі, який панував на далеке віддалення над Дніпром, і, судячи з розмірів його городища—до 3-х верстов довкола—був великим залюдненим містом. З огляду на стратегічне значіння—на кордоні з Чернігівським князівством і на вигідному броді через Дніпро і великому торговельному шляху на Чернігів і Курськ (він проходив тут, щоб уникнути переправи через Десну коло Чернігова),—місто було дуже фортифіковане, і, базуючись на тому, що по зруйнуванню Київів Андрієм Боголюбським в 1169 р. князі, на випадок нових нападів на Київ, більш воліли відсиджуватись у Вишгороді,—можна думати, що його укріплення були міцніші за київські. Між народом це місто мало велике значіння, бо в ньому знаходилася одна з найбільших святинь Київської землі—моці св. Бориса і Гліба, патронів і „заступниковъ Русской земли“ (Ип. л., 96). Таку-ж роль,

як і Вишгород, ролю передового форпосту на західньому кордоні полянської землі, відігравало і м. Білгород. Воно боронило Київ спочатку від Деревлян, а пізніш від нападів волинських князів, і було сильно фортифіковане під кінець X вел. кн. Володимиром. Розміри городища, яке заховалося досі,—до 2 верстов довкола,—вказують на те, що це було велике й залюднене місто. Додамо, що він мав велике значіння в торгівлі Київ, бо тут збігалися торговельні шляхи з Волини і Польщі з одного боку, і з Галича й Угорщини з другого; тут через р. Ірпень існував звідний міст, біля якого збирали мито за крам, який везли через нього.

Відзначимо два цікавих моменти, що кидають де-яке світло на історію цих двох міст—Білгорода і Вишгорода. В обох, судячи з натяків літопису, були свої власні тисяцькі, а з огляду на те, що ці урядові особи бували лише у центральних містах окремих земель, являється думка, що ці міста в свій час¹ були, як і Київ, центрами своїх окремих земельних округ, але потім швидкий розвиток могутности Київ поставив їх на становище пригородів, уряд же тисяцького ще де-який час заховувався, як пережиток старовини. Далі, при детальному аналізі де-яких епізодів у літопису, можна зробити здогад про якесь глухе й потайне ворогування вишгородців до Київ. Літопис багато разів зазначає, що в міжкнязівських усобицях симпатії вишгородців знаходяться на боці не своїх київських князів, а на боці тих, що ведуть з ними боротьбу² (Див. Іп. л. 92, 229, 375, Лавр. л., 291). З Білгородом жадних непорозумінь не помічаємо. Білгород був любимим містом кн. Володимира, який тут (проте, так само і в Вишгороді) мав свій князівський двір. В ньому, нарешті, була заснована самостійна єпископська катедра³. Обидва міста були не раз уділом ріжних дрібних князів, але зі складу Київської землі вони ніколи не виходили.

Третє місто, що замикало ближчу до Київ оборонну лінію з півдня і південного заходу,—був Звенигород (1150—1234). Він належав, мабуть, також до найдавніших поселень країни і був добре фортифікований, але, здається, не остільки, як два перші. Тепер він не існує, але місце його знаходження з повною правдоподібністю може бути означене на місці т. зв. Сіракова городища коло с. Хотова⁴.

До цієї-ж групи поселень можна ще зарахувати с.с. Мутижир і Кучар (1162), що лежали десь на шляху з Котельниці до Білгороду.

¹ Чи не дає той факт, що в кн. Володимир мав свої палаци у всіх трьох містах—і в Київ, і в Вишгороді, і в Білгороді, і часто мешкав в них,—підстав гадати, що цей час не так вже давно й був?

² Чи не було це наслідком давнього суперництва за перевагу в торгівлі, що в боротьбі за нього переміг Київ?

³ Вперше білгородський єпископ згадується під 1089 роком (Іп. л., 146). Заснування окремої єпископії в двадцяти верстах від Київ для того часу являється незрозумілим, чому й можна гадати, що вона була заснована раніш кн. Володимиром, щоб піднести значіння любимого його міста.

⁴ В $\frac{1}{2}$ верстві від села велике, нерівної форми, городище, оточене валом і рівчаком. Антонович, Арх. карта Київ. губ., ст. 23.

Місце їх знаходження неясне¹, звичайно їх шукають в суч. м-ку Мотижині і в уроч. Кочирі на захід м. Білгородки, коло р. Ірпеня.

Перейдемо до вузької смуги землі, що тягнеться вздовж лівого берегу Дніпра, і яка належала до Київської землі. Міст в цій місцевості не було і географічні пункти, за які тут згадується, були лише простими селами, а можливо навіть урочищами. Починаючи з півночі, ми перш за все зустрічаємо Уветичі або Ветичі—місце відомого князівського з'їзду в 1100 р., яке містилося, правдоподібно, на суч. урочищі Ветичах коло с. Хотинівки біля Дніпра, напроти Вишгороду. На південь, на лівому березі Десни, близько того місця, де вона впливає до Дніпра, на землях с. Вигуровщини, намічають місце Городець (1076—1180), про який багато разів згадує літопис, і де звичайно відбувалися князівські з'їзди. Можливо, що пізніш, при огляді першого приходу татар до Києва в 1237 р., його названо «Песочным городком». Десь тут, недалеко від Городеця, містилося і Ольжичі або Лжичі (946—1183), село, яке належало в. кн. Ользі. Значно на південь, недалеко від того місця, де Стугна впливає в Дніпро, було с. Саков (1101—1150), яке бачать в суч. с. Салькові, тут в 1101 р. відбувся князівський з'їзд з Половцями.

Нарешті, проти Витичева, лежало с. Мирославське (1150), біля якого був один з найвигідніших бродів через Дніпро; село це тепер не існує, але місце його знаходження цілком точно визначається літописом в оповіданні про спробу Юрія Суздальського перейти тут Дніпро.

Перейдемо до дальшої групи поселень на правому боці Дніпра—стугнянської. Другою оборонною лінією Києва з півдня були міста по р.р. Стугні, Красній й горішній течії Ірпеня. Літопис датує збудування цієї лінії 988 р., після того, як Володимир роздав уділи своїм синам і мав змогу весь свій час присвятити упорядкуванню «Руської землі». «И рече Володимиръ—каже літописець—се не добро есть, мало городовъ около Кыева. И нача ставити города по Деснѣ и по Устры, по Трубешеве и по Сулѣ и по Стугнѣ; и нача нарубати мужи лутши отъ словянъ, и отъ Кривичъ, и отъ Чудий, и отъ Вятичъ и отъ сихъ насели и гради; бѣ бо рать отъ Печенѣгъ и бѣ воюяся с ними и одоляя имъ» (Ип. л., 83). В теперішні часи не можна визначити, які саме міста, що були на Стугні, збудовані чи фортифіковані Володимиром, окрім хіба одного Василева; але сама лінія укріплень вповні точно визначається по напрямку цевних фортифікаційних будов, що заховалися до нашого часу і носять серед народу назву «змівих валів». Вали ці йшли на багато десятків верстов і були дуже солідно збудовані; судячи з їх решток, які заховалися по лісах і не були порані, вони склалися з валу в 3—4 саж. височиною і 7—8 саж. широчиною в підніжжю, при чому з зовнішнього боку, рахуючи від Києва, коло валу були всюди глибокі ривчаки, які повстали через ви-

¹З літописного тексту (Ип. л., 354) не можна напевно визначити, чи Куچار було село, чи тільки урочище.

бирання землі для валу. По гребню вала, мабуть, будували ще міцну огорожу з частоколу, як це робили і в західно-європейських¹ будовах такого роду, і пізніші для оборони Москви, т. зв. «Тульських застѣкахъ». Вздовж цієї будови, більш або менш близько від неї, стояли укріплені «городки», мешканці яких мусіли утримувати сторожу вздовж валів, і де місцева сільська людина могла б сховатися на випадок прориву кочовників. При тодішній примітивній зброї вважалося, що такі будови цілком досягали своєї мети; на території Київської землі було чимало таких укріплень. Стугнянську групу валів складала три головних ліній і кілька відног. Всі вони починаються коло Дніпра біля Трипілля, і йдуть: північні—по лівому березі Стугни на Василів до Радомисля, середня—по правому березі її на Митницю, Фастів і Ходорків (повергаючись потім на південь, вона зливається з Пороською лінією), і, нарешті, південна—по лівому березі р. Красною на Василев до Фастова.

На цій сіті валів археологічна карта В. Б. Антоновича нараховує до 20 городищ, про які досить певно можна визнати, що вони існували вже в князівські часи². Але літопис називає тут значно меншу кількість поселень. Поміж устями р.р. Стугни і Красною, на Дніпрі, коло вузла всіх 3-х ліній валів, лежало сильно фортифіковане місто Треполь (1093—1195)³, що боронило прохід між Дніпром і валами й вигідний брід через Дніпро. В другій половині XII в. він не раз був у ділому ріжних дрібних князів. Вище на Стугні лежить м. Тумащ (1150—1170), яке було, судячи з літописного оповідання, десь коло с. Ханьбикова, і далі, коло початків Стугни давнє місто Василев (988—1193), сучасне місто Васильків, де за легендою, Володимир ніби прийняв християнство. Місто мало торговельне значіння, бо тут ішов торговельний шлях з Києва на Галич, так зв. Васильовський шлях. Василев відомий ще, як батьківщина Теодосія Печерського. Далі, десь по дорозі з Білгороду на Перепетове поле, лежало м. Вернев, або Чернев (1151), місце знаходження якого точно не встановлено. Крайніми містами на захід, по цій лінії валів, про які згадує літопис, були м. Ярополчъ (1160), сучасне село Яроповці біля початків Ірпеня, і Мичськ та Здвижень, про які ми

¹ Див. Антонович, «Змієві вали». К. Ст. 1884, т. VIII, ст. 355—370. З кінцем XI в., на думку В. Б. Антоновича, вони згубили свою оборонну здатність. Зараз ці сітка валів часто переривається, завдяки виорюванню полів.

² Між цими городищами є такі, що, безперечно, можуть бути зараховані до князівського періоду, се-то, які лежать на шпильях кругих горбів, до яких можна підійти лише з одного боку, на них зроблено кілька рядів валів. Є також і інших типів: чотирикоутні або овальні, з них перші датуються пізнішими віками—коли з'явилася вже огнестрільна зброя, другі-ж, навпаки, рахуються найбільш давніми—ще до князівських часів. Але немає жадної підстави відкидати де-які з цих городищ, чи найдавнішого, чи пізнішого типів, з оборончої лінії, коли вони стоять на сіті валів, бо при будівництві оборончої лінії мешканці могли використати давніші городища, і, навпаки, городища князівської доби легко могли бути перебудовані пізніші відповідно до вимог артилерійської науки.

³ Сучасне місто Трипілля міститься трохи на південь ніж старе місто, на правому боці р. Красною.

скажемо пізніше, коли будемо розглядати міста Деревлянської землі. З південного боку лінію укріплень піддержували ще кілька міст, що містилися в найбільш небезпечній (для прориву) частині укріплень—коло Дніпра. В тому місці, де р. Красна впадає в Дніпро, було м. Халеп (кінець XI в.—1136 р.), тепер с. Халеп'є, і давнє місто Вітечев (1095—1177), сучасне село Вітачів, сильне укріплення, яке боронило брід через Дніпро. Про нього знав ще Костянтин Порфирородний, як про пристань на Дніпрі, де суда, які вирушали в свою далеку і небезпечну путь, збиралися у великі каравани. Біля Вітечева наприкінці XI віку в. кн. Святополк-Михайл збудував місто Святополч (1095 р.), де й оселив мешканців м. Юр'єва і його околиць, що втікли до Київa від Половців; сюди-ж, до його відбудування, була перенесена з Юр'єва й єпископська катедра. Місце знаходження Святополча досить певно опреділяє городище коло с. Стайки, на південь від Вітачева. Реєстр міст стугнянської групи закінчується м. Красен (кін. XI в.), сучасним с. Красне на р. Красній.

Південна частина старої Полянської землі між Дніпром, Россю з допливами, Красною і верхів'ями Ірпеня й Тетерева, мала назву Поросся. Багата чорноземля, велика кількість луків, можливість займатися хліборобством без важкої праці попередньої очистки ґрунту від лісу,—завжди притягали споконвічних хліборобів Полян і вони зі стихійною упертістю, не дивлячися на всю небезпеку, що була невід'ємною від тутешнього життя, тягнулися на південь. На жаль, для руської колонізації пороські степи були в безпосередньому сусідстві з кочев'ями тюркських орд, і, раз за разом, Печеніги, Торки і, нарешті, Половці, вдираються і спустошують країну. Під їх тиском населення відступає на північ, але потім, при першій змозі, знов посувається до берегів Роси. З початку X віку з'являються в межах руських володінь Печеніги: «Придоша Печенѣзи пѣрвое на Рускую землю,—каже літописець,—и створивше миръ съ Игоремъ, идоша къ Дунаю» (Іп. л., 26); мирний стан тривав до кінця 60-х років, коли вони вдерлися в Київську землю і ледве не здобули Київa. Далі майже 70 років йшла безперестанна боротьба з ними, поки, нарешті, після страшної поразки під Київом в 1034 р., вони не пішли до Дунаю. На короткий час їх змінили Торки, але вже в 1061 р. «придоша Половци пєрвое на Рускую землю воевати», і з цього часу розпочинаються їх безупинні наскоки на руські землі. За підрахунком проф. Голубовського, за час з 1061 по 1210 рік¹, літописом зазначено всього 46 наскоків половецьких на руські землі; між ними з 16 наскоків на Київську землю 12 припадає на Поросся. Треба зауважити, що в літопису відзначені, безперечно, лише значніші наскоки, а скільки було, мабуть, ще наскоків дрібних вагaг, які лише пустошили і руйнували одно чи кілька поселень; і скільки було випадків, коли Половці, беручи участь в князівських усобицях, грабу-

¹ Див. «Печенѣги, Торки и Половцы», ст. 83. Пізніше 1210 року літопис не згадує про половецькі наскоки.

вали й палили волость і тої й другої з ворожих сторін. Не прибільшуючи, можна сказати, що не багато було таких років, коли-б Українська земля не стогнала від кочовників і на Чорноморських ринках відчувався-б брак у слов'янських рабах.

Для оборони від кочовників південний кордон вздовж течії Роси був фортифікований, подібно до стугинянської сіті, рядом городків-фортець, зміцнених в перервах між ними валами з рівчаками та па-лісадами. Початок будівництва цієї фортифікаційної лінії зараховується до 1031—32 рр., коли Ярослав почав будувати міста по Росі й заселив їх полоненими Поляками (Лавр. л., 146). Це припадає на час відходу Печенігів до Дунаю, і Поросся цілих 30 років почувало себе порівнюючим безпечним від нападів. Пороська лінія валів складалася лише з одного ряду, з двома значними відногами. Вона починалася коло м. Канева і йшла спочатку по лівому берегу Роси, а потім, за Білою Церквою повертала до північного заходу і з'єднувалася зі стугинянською лінією біля м. Ходоркова; одна віднога йшла на Сквиру, Ягнятин, а потім на м. Вчорайше й Ходорків, друга-ж—від с. Синиці на Тарашу до с. Чернина¹. Кілька невеликих валів існують ще і на південь від Роси. Зроблені вони були, очевидно, для оборони окремих поселень, які висувалися за пороську лінію завдяки енергії колоністів.

Досить розробити пороську оборонну лінію і фортифікувати її у країні не стало живою робочою силою. Відбивалася постійна втрата людности, яку забирали в полон кочовники, і перед центральною владою стало невідкладне, першорядної вартости, завдання: по можливості уплотнити Поросся, хоч-би й чужим елементом. Вже Ярослав оселив тут полонених Поляків, пізніш з'являються окремі племена Печенігів, що відбилися від головної маси при відході їх на Дунай, Торків, Берендичів, Коуїв і інших дрібних тюркських народців, що відомі в літопису під спільною назвою Чорних Клобуків. Були поміж ними, судячи з де-яких натяків літопису, навіть невеликі групи Половців². Всі ці кочовники, що волею, а ще частіше неволею³, попали на руську територію, продовжували і тут своє мандрівне життя, й розкидали свої «вежи», то тут, то там. Жили вони в більшості в південній частині Поросся вздовж лінії валів, і по горішніх допливах Роси, але де-які їх групи згадуються і в Придніпров'ю: так, в літопису, називаються Печеніги Канівські (Никон. л., II, 196). Де-коли зустрічаються згадки про чорноклобуцькі міста, але, як здається, мешканці користувалися ними лише на випадок несподіваної небезпеки, чи, вирушаючи в якийсь довгочасний похід, залишали там своїх жінок і дітей (Іп. л., 279)⁴. Довге спільне життя з християнською

¹ В де-яких місцях ця лінія в сучасні часи має значні перерви, що повстали безперечно, завдяки інтенсивній оранці полів.

² Літописець иноді зве Половців, які кочували в степах, «дикими», що дає підставу гадати, що були Половці й «мирні».

³ Порів. Татищев «Исторія Россіи», II, 116, Іп. л. 184—186, 204.

⁴ Чорноклобуцькі міста не мали, здається, власних імен, чи вони звалися тюркськими іменами, принаймні літопис не дає нам ні одного такого власного

осілою людністю мало відбилося на звичаях і характері життя Клобуків. Вища верства, через змішані шлюби, переймала, безперечно, в певній мірі вищу слов'янську культуру, і Тюрки, що вселилися в містах, стали вже осілими й християнами (порів. Іп. л., 152 і далі), але головна маса, що заховала свій попередній, кочовий тип життя, залишалася вірною своїй релігії і своїм старим звичаям, чому літописець їх звичайно й називає «поганими» і виділяє з-поміж інших християнських мешканців Поросся¹.

Оселившись в Пороссю, Чорні Клобуки опинилися в повній залежності від Київських князів, і їх присутність тут приносила не малу користь населенню. Звичайно, порівнюючи слаба їх кіннота не могла відбити напад великих сил Половців, але їх нічим не можна було замінити при нападах, коли хижаки поверталися обтяжені награбованою здобиччю й полоном до своїх степів, або коли наскоки роблено невеликими загонами. Знаючи всі військові хитрощі Половців і заховавши попередні свої звичаї кочовників, вони, звичайно, успішніше могли боротися з ними, ніж менш рухливе корінне слов'янське населення. З приходом Татар Чорні Клобуки зникають; невідомо, чи залишилися вони в Пороссю і злилися з місцевим населенням, чи, що вірніше, втікли слідом за половецькими ордами далі на захід. В сучасні часи пам'ять про них ще заховалася в географічній номенклатурі б. Київської землі, в назвах р. Торчи, доплива Роси, с. Торчиці в Таращанському пов., ур. Торчі на Стугні, с. Кумановки в Бердичевському пов., Половецького Вел. і Мал. у Васильківському пов., і де-яких інших.

Слабкість і розтягнутість пороської оборончої лінії викликали потребу будови довкола неї великої кількості укріплених городків², більшість з яких в літопису не названа. Ми перелічимо їх починаючи зі сходу від Дніпра і устя Роси. На правому березі Дніпра, на південь від того місця, де в нього впливає Стугна³, згадуються два міста—Іван (1151) і Заруб (1096—1168). Перший з них шукають в городищі біля м. Ржищева, де існує горбок, що й тепер носить ім'я Івана. Друге, сучасне село Зарубинці близько від устя Трубежа. Заруб був значним людним містом; його сильна фортеця боронила вигідний брід через Дніпро по дорозі на Переяслав. З заходу він був оточений валом, що охоплював місто з його землями від одного краю Дніпровської ізлучини, в якій воно лежало, до другого. В Зарубському Пречистенському монастирі трудився один час славно-

імени. Так, він згадує про 6 берендичських міст, але не дає їх назв. М. м. Кульдеюров і Чюрнаїв носять ім'я ханів племен, що тут жили; саме м. Торчеське носить племінне ім'я і таких одноіменних міст було, здається, не одне, а два.

¹ «Совокупишася вси Клобуди и Поросье» (Іп. л., 230), «Совокупивше и Берендичѣ и Поросье и всю Рускую Землю» (Іп. л., 391). Іноді, правда, вся людність Поросся і Слов'яне й Клобуки зовуться просто «Поршанами» (Іп. л., 265).

² На археологічній карті В. Б. Антоновича вказано тут до 55 городищ більшість з яких відносяться, безперечно, ще до князівських часів.

³ Середня течія Дніпра в Канівському і Черкаському повіті і далі мала назву Білобережжя; на початку X в. так звалися низов'я Дніпра (Іп. л., 32, 48).

звісний книжник і філософ, пізніше київський мітрополіт—Клим Смолятич.—Перелічувати пороські міста почнемо з відомого старого міста Родні (980), що лежало коло самого устя р. Роси, як гадають, на так званій Княжій горі. Про нього ми маємо згадку в літопису лише один раз при оповіданні про те, як загинув брат Володимира Ярополк, що втік сюди, під захист міцної фортеці Родні. Далі він зникає, зруйнований, певно, підчас наступу Печенігів в кінці X в., коли спустіло ціле Поросся, і мешканці його поховалися за Стугною. Пізніше, в XI віці, місце Родні займає тут сильна фортеця,—м. Канів (1149—1195), суч. м. Канів на Дніпрі в кількох верстах від устя Роси. Він відіграє поважну ролю в житті Київської землі. Сюди князі виходили назустріч караванам Гречників і Залозників, щоб боронити їх на випадок появилення половецьких ватаг. Тут вони спинаються, щоб «сторозжити» Руську землю від Половців; тут же на кордоні Київської землі відбуваються з'їзди з половецькими ханами, для переговорів. Не раз стояв Канів на чолі дрібних, другорядних уділів і навіть виступав в ролі центра цілого Поросся. Додамо ще, що єпископ юр'ївський іноді титудувався також і канівським. Далі вгору по Росі згадуються міста: Товаров (1190), якого шукають в одному з городищ коло м. Межирічі¹, Дверен (1192), мабуть, сучасне село Деренковці, Корсунь (1172—1195)—суч. м-ко Корсунь², Богуславль (1195), суч. м-ко Богуслав. Далі, мабуть на Росі-ж, містилося м. Юр'їв або Гюрьгев (1095—1162), який зараз вже не існує і місце якого шукають в городищі біля м. Білої-Церкви³. Заснований, мабуть, ще Ярославом, він був центром церковного життя Поросся і місцем перебування окремого єпископа. Катедра була заснована тут переважно з місіонерською метою. Після розгрому його в 1095 р. Половцями він був у 1103 р. знов відновлений і укріплений в. кн. Святополком. Іноді він поруч з Каневом і Торчеськом виступає в ролі центрального міста Поросся. Останнім містом на Росі, коло її початків, було Володарев (1150), суч. с. Володарка, що лежало на т. зв. Василівському торговельному шляху з Київ на Галич. Десь в цій місцевості, але вже на Росі, згадуються міста: Мунарєв (1150—1160) на захід від Володарєва, Кульдеюрів, Боровой і Чюрнаїв (1190). Місце знаходження їх всіх не певне. Можливо, що Боровой і Чюрнаїв лежали вже за Россю (на Гнилому Тикичу). М. м. Кульдеюрів і Чюрнаїв були чорноклобуцькими поселеннями. Досить багато міст згадується на допливі Роси, р. Растовиці. Тут було м. Растовець (1071—1077), суч. м-ко Біли-

¹ При описі Канівського замку 1552 р. згадується городище Товаров в 2-х милях від Канєва. Архив Ю.-Зап. Рос. VII, т. I. ст. 100.

² Можливо, що тут знаходилося одно з київських міст Полоних, яке Рюрик Ростиславич в 1195 р. віддав Роману Мстиславичу разом з половиною «търтака» Корсунського (П. л., 462).

³ В. Б. Антонович, Археолог. карта, ст. 53. Цікаве також опрєдєлення Голубовського, який указує на два значних розмірами городища на р. Руті близько с. Соколова: «Печєнѣги», і т. и., ст. 141—142.

лівка, що ще на початку XVIII в. заховував своє старе ім'я, і шість берендицьких міст з невідомими назвами, про які згадується під 1177 р. (Іп. л., 408), а також м. Неятин (1071), сучасне, як гадають, село Ягнятин¹ і м. Куниль (1150).

В центрі західного Поросся, поміж допливом Роси р. Рутом і допливом Стугни—Ольшаницею, лежало відоме Перепетове поле, або, як воно тепер зветься—«Білоцерківський степ» з двома курганами Перепетом і Перепетиною,—місцевість, про яку не раз згадує літопис. Десь коло Перепетова поля були м.м. Безяниця (1151), Свято-славль (кін. XI в.), Михайлів (1172), можливо й Дерновой (1146), якого іноді ототожнюють зі згаданим вже м. Двереном на Росі, і, нарешті, одне зі значніших міст Поросся—Торчеськ (1093—1234), якого точне місце знаходження також невідоме. З половини XII в. до приходу Татар він відіграв поважну роль в Поросся, являючись в ролі центрального міста країни і місцем перебування удільних князів. Здається, був ще другий Торчеськ, про зруйнування якого літопис оповідає під 1093 роком (Іп. л., 152—7); коли це так, то місце його знаходження може бути з певністю определено в урочищу «Торчъ» на Стугні, біля с. Ст. Безрадичі².

Переходимо до другої головної складової частини Київської землі, до землі Деревлян. Літопис називає тут небагато заселених пунктів, особливо мало їх на півночі, в районі віддаленому від місцевостей, де, звичайно, відбувалися події, які переважно цікавили літописця—міжкнязівські усобиці й напади кочовників. З часу самостійності Деревлянської землі ми маємо відомості лише про два міста—Іскоростень (945) і Вручій (977—1195). Перше з них було племінним центром землі, столицею «світлх» князів «иже роспасли суть Деревскую землю» (Іп. л., 35); спалений Ольгою він загубив своє значіння і у вигляді маленького осідка проіснував до нашого часу; зараз—це м-ко Іскоростень на Уші. М. Вручий, суч. пов. місто Овруч на р. Норині, став адміністративним центром Деревлянської землі після зруйнування Іскоростеня і столицею першого удільного князя з Київської династії—Олега. В другій половині XII в. він довгий час стояв на чолі самостійного уділу Рюрика Ростиславича, який дуже любив це місто і збудував тут чудову церкву св. Василя. Окрім цих двох міст нам відоме ще в цій місцевості лише м. Ушеськ (1150), суч. м-ко Ушомир на р. Уші, недалеко від Чортового лісу. Десь недалеко від Ушеська було й уроч. Свято-славля Криниця, про яку згадується рівночасно з ним.

¹ В. Б. Антонович гадає, що Неятин входив в число 6 берендицьких міст. Він намагається ототожнити їх з городищами, що знаходяться в цій місцевості. Див. «Чтенія Общ. Нестора-Лѣтоц.», III, ст. 10 і далі.

² Викликає де-які сумніви близькість цього міста до Київва, але з другого боку можливо, що тут була зроблена одна з перших спроб оселення в межах Русі Торків, і вони, не маючи змоги вести кочове життя, швидко асимілювалися і прийняли, судячи з оповідання літописця, христіанство й цілком слов'янізувалися.

Значно більше відомостей ми маємо про поселення на горішній течії Тетерева. Тут були міста: Мичьськ (1150), суч. м. Радомисль, що лежить в місці, де вливається р. Мик до Тетерева, Городеськ (1257), суч. с. Городок на південь від Мичьську, Звиждень або Вздвиженъе (1097—1150), місто, де був осліплений Василько Ростиславич, на торговельному шляху Київ—Волинь,—суч. с. Здвижка на р. Здвижі, правому допливі Тетерева, і сильно фортифікована Котельниця (1143—1159), сучасне м-ко Котельня на правому допливі Тетерева Гуйві, що була в другій половині XII в. центром маленького уділу на горішній Случі й в Побожжю. Окрім того залишаються неопределеними м.м. Жедечев (1257), десь коло Городеська, Семич (1169), що стояв, правдоподібно, між Тетеревом і Здвижем, і, нарешті, Полонний (1172), який належав Десятинній церкві¹, один з трьох одноіменних міст, які згадує літописець в межах Київської землі.

Місцевість поміж верхів'ями Уші й Тетерева і середньою течією Случи не мала цілком поселень; тут, починаючи від прип'ятських лісів далеко на південь, тягнувся відомий в літопису глухий Чортов ліс (И. л., 285). Зате берега Случи² були густо заселені. Літописець згадує тут Возвягль (1257), досить велике і добре фортифіковане місто, відоме по своєму конфлікту, що так сумно для нього закінчився, з Данилом Галицьким:³ тепер це Новоград-Волинськ, колишній Звягель. Далі йдуть м.м. Семощь (1257), можливо городище коло с. Суємець на південь від Возвягля; десь недалеко був Городок (1257) і потім сильна фортеця, яку не міг здобути сам Батий,—Колодяжен (1240), суч. с. Колодежно на Случі. На допливі Случи Хоморі лежали, нарешті, м. Полонний (1234), суч. с. Полонне, м. Микулин (1169), суч. с. Микулин, і Каменець (1196?—1240), суч. м-ко Камінка на Случі. Поселення по горішній течії Случи ми розглянемо трохи пізніш, разом з Болоховськими містами.

Багато з вищезазначених міст по Тетереву і Случі брали значну участь в антикнязівському русі, що вибухнув після наступу Татар в Південну Русь і що відіграв велику роль в історії Київської землі татарського періоду.

З трьох боків коло Деревської землі лежали території зі змішаною, через колонізацію не ясно етнографічно определеною людністю. На півночі, в області долишньої Прип'яти, Брягинки, долишньої Уші й почасті Дніпра, де Деревляне сумежили з Дреговичами й Сіверянами, згадується м. Мозир (1155—1170), найбільш значне місто

¹ «Приѣхаша къ Полонному къ святѣй Богородицѣ къ граду Десятинному». И. л., 380.

² Горішнє побережжя Случи мало назву Білобережжя (И. л., 511, 555). Літописець згадує про якісь групи міст, мешканців яких він зве Білобережцями і Чариятинцями. Базуючись на деталях оповідання, можна думати, що ця група користувалася певною самостійністю.

³ В результаті конфлікту Данило цілковито зруйнував місто, а мешканців розібрали в полон князі, що були разом з ним (И. л., 566).

в цій місцевості, суч. повітове місто тої-ж назви на р. Прип'яті: далі йде м. Брагин (1147—1188), суч. м. Брягин на р. Брягинці, м. Чорнобиль (1193), суч. м. Чорнобиль коло злиття Уші з Прип'яттю, Воровичі (1150), можливо, суч. с. Воровичі на Уші, на південний захід від Чорнобиля, і нарешті, Межимостє (1170)—десь недалеко від Мозиря. В місці, де вливається Прип'ять в Дніпро, на броді, згадується ще Давидова Боженка (1150), місцем знаходження якої вважають городище коло села Городище. Чи було це поселення, чи тільки урочище—невідомо.

З заходу від Деревської землі лежала густо заселена Погорина,—територія по середній Горині та її допливах Стублі й Вилії. В половині XII віку із-за неї йшла дуже уперта боротьба поміж Київськими князями й Волинськими, при чому перемогли в цей час перші і Погорина була відокремлена в окремий уділ під зверхністю Київського князя; пізніше, з упадком могутності Києва, вона непомітно ввійшла в склад Волинської землі, куди, очевидно, хилилися симпатії її мешканців. В північній частині лежали на великому торговельному шляху з Києва на Волинь м.м. Дорогобуж (1084—1208), суч. м-ко Дорогобуж на Горині, й Пересопниця (1149—1246), суч. с. Пересопниця на Стублі, обидва вони були головними містами маленьких другорядних удільних князівств. Потім згадуються м.м. Шумськ (1143—1261), суч. м-ко Шумськ на Вилії, сильно укріплене місто з монастирем (або, можливо, церквою) св. Симеона, що користувався повагою між населенням; Тихомель (1152—1233), суч. с. Тихомль, Гнойниця (1152), суч. с. Гнойниця коло Горині, Ізяславль (1240), суч. повіт. місто Ізяслав на Горині, Острог (1100), суч. повіт. місто Острог, в місці, де в Горинь вливається Вилія, Милеськ (1150), суч. с. Нов. Мильськ на південь від Дорогобужа, Заречеськ (1106—1150) на Стублі на південь від Пересопниці, Вигошев (1152), десь коло Тихомля й Гнойниці, Сапогинь (1151), недалеко від Дорогобужа, Хотрия (1150), мабуть, урочище десь на березі Горині і, нарешті, Корчеськ, або Корєць (1150—1258), суч. м-ко Корєць, вже в басейні Случи—найбільш висунуте на схід сумежне з Київською землею місто Погорини. В 1150 р. Мстислав Ізяславич захопив сина Юрія Суздальського Гліба в Погорині, де той засів, довів його до Корця й звідси відправив до батька в Київ, сказавши, що землі на захід від Корця, себ-то цілу Погорину, він вважає за Волинську землю.

З півдня й південного заходу, нарешті, коло Деревської землі лежали землі на горішній Случі й горішньому Бугу—пізніше країна Болоховців і людей «татарських». В середині XII в. тут був невеликий Київський уділ, що складався з 5 міст: Межибожжя (1146—1257), суч. м-ко Межибож на Бузі, Божського (1097—1241) 1,

¹Труднощі в okreśленню місця знаходження Божського полягають в тім, що їх було кілька й okreśлити, якого з них стосується той чи інший текст літопису—надзвичайно важко.

можливо, суч. с. Забуськ на допливі Півд. Буга р. Божці, Котельниці (див. вище) і ще двох не названих міст. Коло цього-ж часу тут згадується київське місто Прилук (1146), суч. м-ко Прилук на лівому допливі Буга р. Десні. Що-ж до Болохова або Борохова (1150—1257), то місце знаходження його не определено; про нього згадано ще в 1150 р., потім воно зникає й знов з'являється в групі інших сусідніх міст в незвичайній для Русі ролі міст «Татарських», або «с'бдящих за Татарь», які уперто намагаються видертися з-під князівської влади. До Болоховців ми повернемося ще пізніше, а тут перелічимо лише їх міста, які безперечно існували й до приходу Татар. Окрім згаданого вже Божського, літописець перелічує під 1241 р. ще м.м. Деревич, Губин, Кобуд, Кудин, Городець і Дядьків. З них определені на мапі лише Деревич,— суч. с. Деревичі на р. Деревичці, Губин, суч. с. Губин на Случі, й Кудин, суч. с. Кудинка на Бугу; місце знаходження інших міст—невідомо.

Перелічивши і, по можливості, определивши місце знаходження поселень Київської землі, ми можемо тепер накреслити на карті її кордони. Почнемо з крайнього південного сходу, взявши за вихідний пункт течію Дніпра на південь від того місця, де в нього вливається Рось,—між Россю і Тясменем. Звідси по Дніпру вгору кордон доходить до устя Трубежа, переходить на лівий берег Дніпра, і, відрижуючи від Лівобережної України вузьку смугу землі вздовж Дніпра, підіймається до устя Прип'яти; тут він знов іде по течії Дніпра, майже до Любеча, повертає спочатку на північний захід, а потім, оминувши р. Брягинку,—на захід, де й підходить до Прип'яти вище Мозиря. По Прип'яті він іде приблизно по устю Уборти, повертає на південний захід і спочатку Убортю, а потім умовним кордоном перерізує р.р. Случ і Горинь в середній їх течії. Перейшовши Горинь, він іде просто на південь, охоплює течію Горини, за винятком її початків, і весь басейн горішньої Случи й горішнього Буга, повертає на схід, перерізує Південний Буг, деє коло того місця, де в нього вливається р. Десна, й іде далі степами між Россю і лівими допливами Буга до вихідного свого пункту на Дніпрі.

Ці кордони правдиві лише в їх загальному напрямку, для накреслення їх у всіх деталях джерела дають нам занадто мало матеріалу. Більш точні кордони ми маємо на заході і сході—з Волинню й Сіверськими князівствами, де літопис дає відомості також і про Волинські, Чернігівські і Переяславські поселення. На півночі-ж з малолюдними Дреговицькими землями і, особливо, на півдні, в степовій смузі, де людність постійно то посувалася в степи, то знов відступала далеко на північ,—кордони цілком проблематичні.

Якщо накласти на сучасну карту Київську землю в її найбільш широких кордонах, то вона займе сучасну Київську губернію (без п. п. Чигиринського, Уманського й частини Черкаського, Таращанського, Звенигородського й Липовецького), а також західні частини п. п. Переяславського, Полтавської губернії, Остерського й Чернігів-

ського, Чернігівської губернії, південну частину Річицького і Мозирський пов. Минської губ., п. п. Овруцький, частину Рівенського, Житомирський, Новгород-Волинський, Заславський, Острозький і частина Кременецького й Старо-Костянтинівського, Волинської губ., і, нарешті, північні частини п. п. Летичевського, Літинського і Винницького, Подільської губ. В кінці XII і першій половині XIII віку від Київської землі відокремились спочатку Погорина, якою заволоділи, нарешті, волинські князі, і потім Болохівські міста, що здобули незалежність від Києва; таким робом, за цей період вона загубила землі по р. Горині, горішню течію Случи і ціле Побожжя, при чому це останнє увійшло пізніш у склад Поділля. В цих територіальних межах без значних змін Київська земля залишилась і в татарський період її історії і навіть в наступний за ним—литовський.

В 1240-му році Батий здобув Київ¹. Перебувши тут де-який час, він спішно вирушив на захід, знищив кілька київських міст, користаючи з відсутности Данила, який був в той час в Угорщині, спустошив Волинь і Галицьку землю й, нарешті, вступив в Угорщину. Через 3 роки, повертаючись, він знову спустошив Галицько-Володимирську землю, а потім пішов в степи. Про будь-яке спустошення Київської землі при повороті Татар літопис нічого не каже. Ще 15 років після цього в Галицько-Волинському літопису з'являється ім'я Києва, але з 1259 року всякі звістки про нього припиняються. Лише де-коли в північних і західних руських літописах та різних чужоземних джерелах зустрічаються коротенькі згадки про Київ, які доводять, що місто все ще існує. Встановити послідовну історію Київської землі при такому стані джерел неможливо. Можна лише в самих загальних рисах накреслити долю Київщини й уявити собі ту еволюцію, яку вона пережила за час безпосередньої своєї підлеглости Татарам.

Нещодавно повне запустіння Київської землі після татарського погрому вважалось загально визнаним історичним фактом. Спираючись на оповідання трагічного загину різних міст Південної Русі й на довгій упертій мовчанці джерел, яка наслідувала за цим погромом, про Київську землю, історики зробили висновок, що ціла країна була обернена в пустелю. Лише Київ якось існував з тяжкою бідом, та нечисленними оазами зустрічалися подекуди інші напівзруйновані міста. Лише пізніше, через багато років, Київська пустеля почала потрохи залюднюватися колоністами, на думку одних вчених (польських), з Польщі, а на думку других вчених (переважно російських)², з Галичини й Волини. Звичайно, і та й инша думка являються лише гіпотезами, й ми, не вдаючись в критику їх, спробуємо лише довести,

¹ Важніша література: Грушевський «Історія України-Руси» т. I—III і «Очерк історії Київської землі», Дашкевич «Болохово».

² Вперше ця думка була ясно формулована відомим істориком Погодіним. Пізніше-ж, наприкінці XIX і початку XX вв., вона знайшла гарячого прихильника в особі академіка Соболевського.

що Київська земля після проходу Татар цілком вже не була такою пустелею, як гадають, і що в колонізації країни зовні не було жадної потреби. Дійсно, загинуло дуже багато народу, але масової міграції в північно-східню Русь не було, принаймні джерела нам про це нічого не говорять.

Головне й найбільш правдиве наше джерело, Галицько-Володимирський літопис, в таких виразах говорить про здобуття Києва: «Приде Батий Києву в силѣ тяжьдѣ... и окружи град... Постави пороки городу... и выбиша стѣны... гражанѣ же создаша паки другий градъ около святоѣ Богородицѣ. Наутрѣя же придоша на нѣ и бысть брань mezi има велика, людемъ же узбѣгшим на церковь и на комары церковныя, и с товары своими, отъ тѣгости повалилися с ними стѣны церковныя, и приять бысть градъ сиде воими. Дмитрѣя же изведоша язвена и не убиша его, мужьства его ради» (Іп. л., 522—23). Лаврентієвський літопис розказує про це в другій версії: «Того же лѣта взяша Киевъ Татарове и святую Софью разграбиша и монастыри всѣ и иконы и кресты чесныя и вся узорочья церковныя взята, а люди от мала до велика вся убиша мечемъ» (ст. 447). Є ще свідцтво Пляно-Карпіні, який був у Києві в 1246—47 рр., і знайшов у ньому лише 200 домів і мешканців у тяжкій неволі. Аналізуючи наведені дані, ми зі слів Іпатського літопису не бачимо, що здобуття Києва було звязано з поголовним винищуванням мешканців, як це було, напр., у Володимирі: «не бѣ бо на Володимѣрѣ не осталъ живый» (Іп. л., 524). Той факт, що важко поранений тисяцький Дмитрій не загинув підчас здобуття міста, а його «изведоша и не убиша мужьства его ради», свідчить лише, що місто не було віддане на «поток» диким ордам, і, коли частина мешканців і була знищена, то постраждали, мабуть, переважно, лише ті особи вищої керуючої верстви, яких Татари вважали для себе небезпечними. Відмінне від цього свідцтво Лаврентієвського літопису висловлено в звичайній для таких випадків готовій формулі¹, і приїмати його буквально не можливо. Нарешті, відзив про Київ Пляно-Карпіні є якесь цілковите непорозуміння. Сумний стан, в якому він знайшов, по його словах, Київ, цілком не відповідає тому, що в місті він бачив тисяцького й бояр, і, головне, багато купців з Польщі, Візантії, Австрії, Італії й Франції; очевидно, Київ зберіг своє торговельне значіння, і закордонна торгівля його йшла повним ходом. Наведемо ще кілька фактів. Кн. Михайло Чернігівський, повертаючися після уходу Батия в Угорщину із Польщі в Чернігів, жив де-який час біля Києва на остріві, очевидно, вичікуючи, чи не можна-б йому захопити тут князювання. Років 10 пізніше Данило Галицький, по дорозі в Орду, спинявся тут і в Видубицькому монастирі слухав урочисту церковну службу, в якій брало участь все міське духовництво. На чолі міста в цей час стояв воєвода Ярослава Всеволодовича Дмитрій Ейкович.

¹ Порівн. оповідання про здобуття Рюриком Києва в 1202 р., Лавр. літ., 397—98.

Звернемо, нарешті, увагу й на те, що розславлена руйнація міста не зачіпила ні Печерського монастиря, ні св. Софії з її славнозвісною «*Нерушимой стѣною*», ні багатьох інших церков і монастирів. Безперечно, місто дуже постраждало, фортеці його, звичайно, були зруйновані, зруйновано було й багато церков і інших будов, загинуло дуже багато народу, навіть більш ніж це було при перших руйнаціях Києва 1169 і 1202 рр., але говорити про повне запустіння чи хоч-би навіть про той сумний стан, в якому ніби-то знайшов його Пляно-Карпіні,—в жадному разі не доводиться.

Перейдемо до питання про запустіння Київської землі. Літопис мовчить про це запустіння й, окрім Києва, називає ще тільки 3 незначних міста на крайньому заході Київщини, які впали під тиском Татар. Певні в цьому відношенні вказівки дають той же Пляно-Карпіні й «Сказаніє о мученической кончинѣ св. князя Михаила Черниговского»¹, що написано, як гадають, швидко після його смерті. Перший каже, що на Волині, яку він переїхав цілу вздовж, більша частина мешканців була вбита Татарами, або забрана ними в полон, другий же яскравими рисами малює біди, які витерпіла Південна Русь під час татарського наступу: мешканці, що полишалися в містах, були вбиті, решта-ж поховалася в печерах, горах і лісах,—таких лишилося живими небагато; нарешті ті, що мали змогу виїхати—князі в першу чергу—втїкли в сусідні країни; по де-яким часів тікачі, що ховалися по лісах і в печерах, були половлені Татарами, осаджені в містах і обікладені даниною, після чого повернулися на батьківщину й ті, що втїкли за кордон. Обидва джерела говорять, таким робом, разом, що повного знищення людности в Південній Русі не було, і що певна частина краю зацілила й люд знов повернувся по домах. До відомостей Пляно-Карпіні ми повернемося ще трохи пізніше. Безпосередньо Київської землі вони не зачіпають, але дають можливість зробити де-які висновки про ступень її обезлюднення, бо ми не маємо жадних підстав гадати, що Київщина потерпіла від Татар більше ніж Волинь. Що-ж до звістки «Сказанія», то воно підкреслює, що повбивані були лише ті, хто покладався на оборону міських стін, і, таким робом, спробував зробити Татарам опір, частина мешканців загинула від холоду й голоду, решта-ж повернулася по домах і знову налагодила міське життя².

Питання полягає, головним чином, в тому, чи багато людей загинуло по містах. Ми маємо відомості про зруйнування лише чотирьох міст у Київській землі: Києва, Колодяжена, Ізяславля й Каменця; що сталося з іншими великими містами, як Білгород, Вишгород,

¹ Воскресенський літопис, П. С. Р. Л. VII ст. 152—154.

² «Сказаніє» приписує відродження міського життя на Київщині Татарам, але це не вірно. Татари лишилися в Угорщині 3 роки; неможливо, щоб мешканці весь цей час сиділи по лісах та печерах, в той час як Данило Галицький, що знаходився в близькому сусідстві з татарськими ордами, встиг не тільки упорядкувати за цей час свою зруйновану державу, але й знищити союзників Татарських Болоховців.

Василев і ин., літопис мовчить. Гадають, що вони були знищені Татарами; але мовчанку літописа можна глумачити й инакше. Рухливість населення Київської землі,—та й взагалі всіх південно-руських окраїн,—загальновідома; більшість населення там жило постійно на бівуаках. При кожному наскоді кочовників людність втікає в міста; в 1093 р. ціле місто Юр'їв, що був обложений Половцями, використало їх недогляд і зуміло в повному складі мешканців втікти до Києва; і це випадок не одинокий. Чи можна-ж гадати, що населення міст, широко розчишуючи шлях ордам, втікало в ліси, захопивши все, що можливо, й залишивши міста цілком порожніми? З другого боку, не можна вважати, що Татари, особливо при спішному своїмому наступі на захід, стали-б губити час на шукання та знищення втікачів, вже хоч-би тому, що безцільне знищення людности, яка не робить жадного опору, ні в якому разі не могло входити в їх плани. Пляно-Карпіні свідчить, що Татарські хани прагнули до здійснення заповідженого їм Чингизханом панування над цілим світом і за мету їхню зовсім не можна вважати просте грабування і руйнацію для руйнації, і, що знищуючи безощадно всіх, в кім вони думали зустріти опір своїм планам, вони не чіпали инші, не небезпечні для них верстви населення. Що висновок Пляно-Карпіні цілком правдивий, видно з відношення Татар до Болеховців.

Вертаючися знову до звістки Пляно-Карпіні про заустгіння Волини, подивимось, що каже літописець про життя Галицько-Волинської землі за той час, поки Татари залишалися в Угорщині. Виявляється, що життя тут цілком не завмерло, як можна було гадати, судячи з трагічних образів руйнації країни, які заповнюють сторінки літопису. Країна живе попереднім, хоч, можливо, не таким інтенсивним життям. Знищені Татарами міста, як, напр., Галич, виявляються знову заселеними, тривають все ті-ж князівські суперечки й війни (Ростислав Чернігівський і Данило). В настрої людности помічається, правда, де-що нове: виникає антикнязівський рух на сході у Болеховців, знов відроджується боярська опозиція, але й і з тим і з иншим Данило успішно бореться. Місце Половців займають Литовці, але їх наскоки Данило має досить сили подолати; у нього ще стає й засобів і енергії, щоб воювати з Пельщею. Минає небагато років і Данило почуває себе вже остільки зміцнілим, що наслідкується виступити одвертим ворогом Татар і напасти на їх союзників «людей Татарських». Все це в жадній мірі не відповідає уяві про Південну Русь, як про пустелю. І якби на чолі Київської землі стала в цей час така видатна людина, як Данило Галицький, то можна гадати, що міт про повне заустгіння її ніколи не існував-би. Додамо ще, що в межах Київської землі рахувалася дуже значна територія «людей Татарських» по Бугу, Случі й Тетереву, яка взагалі не була зачеплена Татарами—«да имь орють пшеницю и просо»,—і якщо потерпіла, то лише від двох спустошень її Данилом в 1241 й 1257—58 рр. Звичайно, за цей час загинула сила народу, господарське життя країни було порушено

в корені і вимагало надзвичайних зусиль, щоб пережити цю кризу; але все-ж вона була не в такому становищу, щоб потребувати колонізації зовні.

Одною з нових умов, в яких опинилася в цей час Київська земля, був той факт, що тут зникла князівська влада. Князівсько-дружинний устрій оджив тут свій вік. Правда, літопис згадує, що Київом за згодою Батия володів спочатку Ярослав Всеволодович, а потім його син Олександр Невський, але володіння це було, здається, лише номінальним. Немає слідів, щоб Київом володіли й Галицько-Волинські князі, як немає, нарешті, й жадних вказівок на те, щоб ним керували якісь свої, місцеві князі; принаймні в літопису ні разу київські князі не названі. Ця мовчанка про київських князів, якщо вони були, тим більш мусить здаватися дивною, що Київ по старому залишався центром і торговельного, й релігійного життя ¹ цілої країни.

Перші симптоми здвигу в народній психології, а потім і в народньому житті, в бік відмовлення від підлеглості князівській владі, з'явилося вже при першому наступі Татар на Південну Русь у відношенні до них т. зв. Болоховських міст. В той час, як вся людиність Південної Русі в паніці тікала перед Татарами, чи накладала головами в обороні батьківщини, Болоховці не тільки визнали відразу повну залежність від Татар, але й виступили як одверті вороги князівсько-дружинного устрою. Зараз же по повороті Данила в Галич вони вирушають під проводом своїх князів—правдоподібно обраних старшин—проти нього, піддержуючи кн. Ростислава Чернігівського. Вони дорого заплатили за це: Данило «грады ихъ огневи предасть и гребля раскопа» (Іп. л., 526). Літописець тлумачить цю жорстоку кару як-раз тим, що Данилу були добре відомі настрої Болоховців («Данил же на нѣ большую вражду держа, яко отъ Татаръ большую надежду имѣаху» Іп., л. 526—7). Друга спроба Данила знищити сепаратистичний і антикнязівський рух на східних своїх кордонах датується 1257—1258 роками. Досить детальний опис військових подій (Іп. л., 555—6) освітлює становище Київської землі в цей час. Данило «воздвиге рать противу Татаромъ» і, почавши з Межибожжя, воює Болохово з одного боку і Побожжя і «люди Татарскыя» з другого; на весну-ж він іде проти Городка, Семоця і всіх інших міст, що «седли за Татары», а також воює Потетерев'є до Жедечева. Коли ми порівняємо територію, яка була охоплена сепаратистським настроєм в перший похід Данила в 1241 році і тепер, ми помітимо, що за ці 15 років вона значно збільшилася, й окрім горішньої течії Буга і Случи, охопила вже цілу середню течію Случи і навіть Потетерев'я, що вже вело в середину Київської землі. В дальшому гадалося пе-

¹ Мітрополіт Максим в 1300 р. залишив Київ «не терпя татарского насилья» (Лавр. л., 461). Є відомості про князя Юрія Пороського в 1289 р. (Іп. л., 612), кн. Іоана Володимировича Київського і Андрія Вруцького, але перший був служилим князем, а час князювання двох інших цілком не определено (див. нижче).

ренести військові події в середину Київщини і йти на самий Київ. Не сподіваючись подолати ворогів лише своїми силами, Данило звернувся за допомогою до в. кн. Литовського Мендовга; похід, очевидно, готувався в широких розмірах, але союзники посварилися й все закінчилося здобуттям лише одного міста Возвягля. Подробіці цього оповідання рішуче підкреслюють, що похід на Київську землю був скерований безпосередньо проти Татар, при чому не відкидалася можливість зустрічи з великими їх силами. Метою-ж походу було підбити під владу Галицько-Волинського князя відпалих Болоховців, Потетерев'я й самий Київ, які всі, очевидно, були в однакових умовах безпосередньої залежності від Татар і можливо всі «орали імь пшеницю і просо». Що поодинокі міста Київської землі дійсно були в таких відносинах до Татар, видно зі звістки Пляно-Карніні про Канів, «*quae sub Tartaris erat immediate*», хоч і мав свого правителя—безперечно руського, і про сусіднє з ним місто, що не назване та що ним правив якийсь Михайл.

Після того, як у Київській землі зникла князівська влада, країна розбилася на окремі автономні громади, якими керували їхні любимиші виборні люди і які рахувалися у своїй житті і політиці лише зі своїми власними інтересами; одинокою об'єднуючою ланкою залишалось у них лише історичне тяготіння до Києва, який заховав своє попереднє значіння торговельного і релігійного центру країни. Ця еволюція країни буде зрозумілою, коли прийняти на увагу, що попередня керуюча верства, яка була тісно звязана з прибутками князівсько-дружинного устрою, була знищена.

Ця течія на користь організації громад під безпосередньою зверхністю Татар найбільш різко виявилася як-раз у Київщині (починаючи з південно-західної її країни), яка так довго терпіла від постійних війн із-за «великого княженія». Можна гадати, що навіть сам Київ без великого вагання приєднався до спільного руху. Подвійна руйнація міста (1169 і 1202 рр.) й упадок його могутності, постійні зміни князів, що борються між собою і наводять на країну Половців за-ради власних інтересів,—все це не могло не відбитися на упадку престижа самого інститута князівської влади. Давно минули вже часи Ярослава й Мономаха, коли в уяві народу саме існування країни без князя вважалося неможливим.

Спробуємо тепер хоч би в самих загальних рисах накреслити кордони Київської землі за цей період часу, який ми розглядаємо. Фактичні відомості про Київщину та її поселення надзвичайно малі. Країна вийшла зі сфери інтересів інших руських земель, ні князівських суперечок і війн, ні яких-небудь подій в князівських родинах, взагалі нічого такого, що давало-б матеріал цікавий для літописця, в Київщині не було. Життя йшло буденне: орали пшеницю й просо, торгували, терпіли від утисків баскаків, але все це було таке звичайне й не давало підстав для згадки про Київщину.

На сході й півночі кордон лишався, правдоподібно, без змін. На

сході він також охоплював смугу землі по лівому березу Дніпра, на півночі—той факт, що за Литовський період Мозирський повіт належав до Київщини, примушує гадати, що він по старому охоплював м.м. Брагин і Мозир та йшов потім до устя Уборти. Західній кордон ішов по Уборті і Случі: волинські князі зустрічають Татар в 1259 і 1283 рр. на Горині, що була межею їх володінь, а з другого боку м.м. Житомир і Овруч рахуються в складі Київської землі (П.С.Р.Л. XVII, 54). Нарешті, на південному заході й на півдні кордони цілком непевні. Про Побожжя відомо лише, що пізніше воно входило в склад Поділля. Що-ж до Поросся, то тут вже, мабуть, швидко колонізація перейшла на правий беріг Роси. Головна причина невдач колонізації в князівському добу—наскоки Половців—була усунена. Татарам же не було підстав перешкоджати руху людности на південь.

Перелічимо тепер міста Київської землі, які існували в татарські часи. На першому місці треба назвати ті з них, які джерела називають і в князівській і в литовській періоди історії країни. Такі Київ, Білгород, Вишгород, Василев, Канів, Трепіль, Овруч, Мозир, Брягин і багато інших. Потім вперше називаються лише 5 поселень, про які можна вважати, що вони засновані в XIII—XIV вв. Це м.м. Житомир, Черкаси, Звенигород¹ та Чернь на Дніпрі й Ржищев, про які згадує Воскресенський літопис в списку міст (П.С.Р.Л. VII, 240—41). Місце знаходження двох перших міст ясно, м. Звенигород шукають в уроч. Звенигорі коло сучасного повітового міста Звенигородки, м. Чернь—правдopodobно, суч. с. Чернин на лівому березі Дніпра вище Київка, й нарешті, Ржищев—суч. м-ко Ржищев на Дніпрі на південь від Київка. Немає підстав гадати, щоби список новозаснованих міст вичерпувався вищезгаданими іменами. Були, звичайно, й інші поселення, як, напр., місто без назви, про яке згадує Пляно-Карпіні, але відомості про них остільки неясні, що віднести їх появлення з певністю до татарського періоду київської історії являється неможливим.

Більш як 120 років тягнувся період безпосередньої залежності Київської землі від Татар, і за цей час в її становищу сталися поважні зміни². З одного боку татарська могутність стала помітно слабшати: орда розпалася на кілька ворожих одна одній частин; зайнята внутрішніми династичними сварами, вона починає ставитися байдуже до своїх руських провінцій. З другого боку виникає й швидко росте молода Литовська держава, яка збирає розпорошені й безсилі руські князівства. Нарешті у внутрішньому житті Київщини помічаються якись потайні процеси, що поволі примушують її все більш втягува-

¹ Ці міста згадуються вперше за Витовта, але без сумніву, вони існували ще раніш—в Татарський період.

² Важніша література: Грушевський «Історія України-Руси» т. IV—VI. Любавський «Областное дѣленіе и мѣстное управление Литовско-Русскаго Государства». Антонович, Монографіі, т. I. Владимирский - Буданов «Населеніе Юго-Западной Россіи», Арх. Ю. З. Рос. VII, т. 1 і 2. Jabłonowski «Zródła dziejowe» T. XXII.

тися в сферу впливів свого напівруського і напівправославного сусіда. Людність країни, знесиленої татарським режимом, починає вбачати в Литовсько-руській державі свого природнього захисника і дозволяє без протесту й опору відривати окремі частини ослабленої землі: при цьому розпорошені частини продовжують заховувати свідомість своєї єдності.

Київська земля увійшла в склад Литовської держави в кілька—правдоподібно три—прийомів. Взагалі питання про те, коли й при яких обставинах сталося це з'єднання, є один з найбільш поплутаних і темних в Київській історії. Перш за все ще в останній чверті XIII в. наступник Медовга Вид «прибавил (до Литви) Деревские землі много» (П.С.Р.Л. XVII, 595). Приєднана була, правдоподібно, Мозирщина і—треба гадати—без жадного військового опору, бо левде чи Литовці могли в цей час витримати боротьбу з Татарами, що були ще в повній силі.—Дальший крок в захопленню Київських земель зробив Гедимин. Русько-литовський літопис (П.С.Р.Л. XVII, 491—93) оповідає, ніби-то він у своїй похід на Південну Русь спочатку захопив Володимирське й Луцьке князівство, потім здобув Овруч і Житомир і, нарешті, одержав перемогу над київським князем Станиславом і захопив Київ та цілу Київську землю, а також Переяслав, Путивль й інші задніпровські міста. Але цілий ряд логічних і хронологічних недоречностей примусив учених (починаючи з проф. Антоновича) визначити цю версію завоювання Києва лише легендою. В цілому оповіданні заслуговує довір'я тільки одна його деталь—приєднання до Литви північно-західних областей Київської землі, Овруча й Житомира. Принаймні, з записаного в багатьох північних літописах під 1331 р. епізоду з поставленням у Володимирі Новгородського єпископа Василя видно, що кордони Литви і Київщини проходили в ці часи десь дуже близько коло Києва, в Потетерев'ї, де пізніше йшла межа між Київським і Житомирським повітами. Це оповідання (П.С.Р.Л. XVI, 68 й ин. літ.) кидає де-яке світло на становище Києва в цей час, і тому ми спинимось трохи на ньому. До мітрополіта Теогноста одночасно приїхали для посвячення наречений архієпископ Новгородський Василій і висунутий Гедимином та іншими князями кандидатом на псковську катедру—Арсеній. Тому що Псков підлягав новгородському владіці, то, з огляду на протест Василя, Арсеній затверджений в єпископи не був. Повертаючися назад, Арсеній поїхав звичайною дорогою на Київ, новгородський же владика, дізнавшись, що розгніваний Гедимин післав за ним погоню, не відважився також їхати на Київ, а «меже Литви и Києва уходомъ бежали». Йому вдалося перейти через Дніпро десь близько устя Прип'яті (брід коло Давидової Боженки?), але все-ж під Черніговом його здогнав київський князь Федір разом з татарським баскаком. Лише той факт, що при них було всього 50 людей, а у владика було більш,—врятував його від полону: він заплатив лише викуп, князь же Федір «въспріємь срамь отъиде». Як видно з цього епізоду, в 30-х роках в Києві ще були татарські баскаки; отже про припинення в цей час

татарської влади над Київом говорити не доводиться. Але з другого боку, де-які деталі оповідання підкреслюють, що князь Федір вже був під певним впливом Гедимина, після неуспішної спроби захопити архієпископа, він пішов назад «со срамом»; якби справа йшла лише про матеріальну користь, то він мусів бути задоволений, бо викуп все-ж був одержаний. Цілком невідомо, що з себе уявляв князь Федір, чи належав він до якої-будь захудалой лінії Рюриковичів, чи, можливо, йому, як татарському наміснику, було лише надане князівське титуло. Зважаючи на те, що татарський баскак тримається при ньому пасивно і дає йому всю ініціативу в епізоді з владикою Василієм, певніше гадати, що він дійсно був князівського походження, так само як і князь Іоан-Володимир Київський і Андрій Вруцький¹, про яких згадують синодики. Якщо це так, то треба гадати, що аморфна маса, якою стала Київська земля після татарського завоювання, поволі скристалізувалась довкола більш значних міст, утворивши кілька невеликих округ під керуванням дрібних князків—татарських ставленників.

Приєднати до Литви решту Київської землі з Київом на чолі вдалося синові Гедимина, Ольгердові. Сталося це лише в 60-х роках XIV століття, коли головна причина, що заважала з'єднанню Київщини з Литвою—влада Татар—ослабла на досить значний термін часу. В 1359-у році вмер хан Бердибек, і після його смерти в Орді почалися замішання, які надовго відтягнули увагу Татар від Південної Русі. До цього часу відноситься звістка Густинського літопису, компіляції з польських, північно-руських і українських джерел про те, що в 1361—1362 рр. Ольгерд розбив Татар на Поділля, скинув з князювання в Київі кн. Федора (можливо, того-ж самого татарського ставленика, про якого ми згадували вище) і посадив там свого сина Володимира Ольгердовича (П.С.Р.Л. II, 350). Залишаючи на боці питання про Поділля, ми можемо з певністю визнати, що Київ увійшов в склад Литовської держави вже напочатку 60-х років і саме між 1360 і 1363 рр. До речі, цю дату підтверджує й робить ще більш певною таке міркування. Є відомості, що мітрополіт київський Олексій, прихильник Москви, і тому небажаний для Ольгерда, без перешкод жив у Київі з 1358 до 1360 р., очевидно тому, що Київ ще був під владою Татар; в 1364-ж році Ольгерд розпочинає з мітрополітом переговори з метою переконати його, щоб він обрав місцем свого постійного перебування Київ. Ці клопоти були-б не до речі, коли-б Київ йому в цей час не належав. Таким робом, три чверті століття тягнувся процес захвату Київської землі Литвою і лише з 1363 р. вона остаточно і на багато сотен років зв'язує свою долю з Литовсько-Руською, а пізніш Литовсько-Польською державою.

Прослідкуємо тепер ще в самих загальних рисах дальшу історію Київщини до кінця накресленого періоду, себ-то до перетворення її

¹ Час, коли вони жили й княжили— невідомий, але може бути з певною правдоподібністю віднесений до кінця XIII і початку XIV в.

з удільного, напіввасального князівства в звичайне воєводство й до наступу Менглі-Гірея, який знов пригадав часи Батия і знов обернув Київську землю в пустелю.

Перший київський князь з династії Гедиминовичів, Володимир Ольгердович (1363—1395), правив своїм уділом ніби-то цілком самостійно; підписувався «*Dei gratia dux Kyoviensis*» і бив свою монету. Він уникав всякого втручання в справи Литви й цілу свою енергію віддав на упорядкування свого князівства. Литвин по крові, він був руським по духу й релігії й користувався повним довір'ям і любов'ю народу. Його політиці цілковито наслідували й інші князі, що сиділи в Київському уділі: Скиргайло (1395—97) й пізніше, Олександр (Оелько) Володимирович, син Володимира Ольгердовича (1440—1455) і нарешті, син Олександра—Семен Оелькович (1455—1471). Таке відокремлене існування Київського уділу не могло подобатися великим князям Литовським, і Витовт, з властивою йому рішучістю, ігноруючи настрої країни, віддав Київ після смерти Скиргайла «в держаніє» Івану Ольгимунтовичу Гольшанському, і в дальшому на протязі 40-а років керував ним через своїх намісників. В другий раз, і тепер вже остаточно, вжив цю міру в. кн. Казимир Ягайлович після смерти Семена Оельковича. Він відмовився затвердити в Києві князя з роду Оельковичів і призначив на воєводу Київського Мартина Гаштольда. Ображена призначенням католика людність відмовилася його прийняти, але Казимир настояв, і Гаштольд військовою силою заволодів Києвом. «Посади,—каже Густинський літопис,—воеводу зъ Литвы Мартина Гаштолта Ляха, его же не хотяху Кіяне прияти, яко не токмо не князь бѣ, но единаче принуждены бывше изволиша. И отсѣдѣ на Кіевѣ князи престаша быти, а вмѣсток князей воеводы насташа» (Н.С.Р.Л. II, 358). Так закінчило своє багатовікове існування Київське князівство; були правда ще дві спроби повернутися до удільної старини: в 1482 р. кн. Федора Більського й в 1508 р. кн. Михайла Глинського. Обидва рази ці спроби зустріли повне співчуття в Київщині, але не мали жадного успіху, з огляду на те, що вони не були піддержані іншими руськими землями, бо їх керуючі верстви занадто вже цинили права і привілеї, які так щедро роздавала їм польська влада.

Межею нашої студії ми ставимо останню чверть XV століття. З одного боку Київська земля з 1471 р. стає рядовою провінцією, якою керують призначені з центра урядовці, й вузько-верстові принципи устрою Литовсько-Польської держави, що вони проводять, поволі, але неухильно витісняють давні руські земські традиції. З другого боку, хибна політика влади у відношенню до Татар приводить країну на довгі роки в стан ще гірший, аніж 300 років тому при найжорстокіших наскоках Половців. Починаючи з походу Менглі-Гірея в 1482 р., спустошення поселень і захват мешканців в полон стали звичайним явищем у Київщині. До цього-ж часу нарешті відноситься й перша велика проява того духу народнього, який виявив, що, не дивлячись на неможливі, здавалось би, умови життя, упругість опору

натиску в народі не зникла і що він заховав життєздатність і право на дальший розвиток: в 1493 р. вперше сама людність зробила опір Татарам: зорганізований черкаським старостою Богданом загін зробив наскок в середину татарських степів, здобув і зруйнував Очаків.

В попередньому викладі ми не зачіпали ще питання про відношення Татар до Київської землі. Як ми бачили, перехід її до Литви відбувся без великої боротьби, але Литовські князі мусли визнати суверенітет Татар над тими землями, що одійшли до Литви. Це видно хоч би з факту биття монети Володимиром Ольгердовичем з тамогою хана. Відомий також цікавий ярлик Менглі-Гірея 1506 р., в якому він перелічує землі й міста, що були «пожаловані» його предкам в. кн. Литовським, і між ними й Київ і ті міста, які Витовт заснував в чорноморських степах¹. Починаючи з половини XIV в., Орда переживає тяжкий період внутрішніх замішань, користаючи з яких Ольгерд захопив Київську землю. Татари в цей час не могли воювати і їхнє самолюбство мусли задовольнитися лише ідеєю свого суверенітету над загубленими територіями. Литовські князі починають брати все більш і більш близьку участь в справах Татар, і Витовт, вірно оцінюючи політичний стан, цілковито стає на боці Кримських Татар—найближчих сусідів Литовської держави. Він допомагає основоположнику кримської орди Хаджи-Гірею і, завдяки своїм приятельським відносинам з ним, дістає змогу закріпити за собою цілу територію степів між Київщиною й Чорним морем. Відношення Литовських князів до Заволзької Орди, навпаки, було ворожим: необережне занадто агресивне поведження Витовта з Едігеєм і Темір-Кутлуком закінчилося, як відомо, страшним його погромом в бою на р. Ворсклі 1399 року, а потім спустошенням Київщини. В дальшому джерела зазначають ще ряд таких наступів. В 1416 р. Едігей вдруге жорстоко спустошив Київську землю й спалив Київ та Києво-Печерський монастир і «оттолѣ Киевъ погуби красоту свою и даже доселѣ уже не может быти таковъ», лише в половині XVII в. складач Густинського літопису (П.С.Р.Л. II, 354); одначе, київського замку він здобути не міг. 1469 р. заволзькі Татари пограбували місцевість коло Житомиру, а в 1473-у спустошили землі коло Київва. Слідком за цим монополія, так мовити, на розграбування Литовсько-руських провінцій переходить до Кримців, і вони швидко знищують все те, що здобуто було довголітньою мудрою політикою Володимира Ольгердовича, Витовта й Одельковичів. Перед тим ближчі наступники Витовта ще підтримували традиційні приятельські відносини до кримських Татар. На жаль ця політика була залишена Казимиром Ягайловичем; захопленій боротьбою з в. кн. московським Іваном III, він увійшов у тісний зв'язок з волзькими Татарами й дав змогу московському князеві вступити в союз з Менглі-Гіреєм кримським. Результати цієї

¹ Акти Зап. Рос. II. № 6. Див. Грушевський «Історія України - Руси» т. IV, 457—462.

помилки виявилися дуже швидко й перш за все відбилися на Київській землі. Менглі-Гірей згадав про свої суверенні права на Київщину і в 1482 р. спустошив цілу Київську землю, здобув Київ, місто цілковито розграбував і потім спалив, людність же на чолі з воєводою Ходкевичем забрав у полон. Після його уходу Київська земля лишилася «пуста». Дуже рідко після цього траплялися роки, коли Татари не грабували й не руйнували де-небудь Українських земель. Зокрема Київська земля знов потерпіла вже в 1489 р.; в 1497 р. Татари вбили коло Мозиря мітрополіта Макарія, який повертався до Києва після посвячення; зазначаються ще спустошення в 1502—3 рр., 1511, 1515, 1527 і т. д. Поволі країна обернулася в безлюдну місцевість з нечисленими, розкиданими тут і там, укріпними замками, що давали притулок і захист мізерному міському й сільському населенню, яке купчилося довкола під їх охороною. Сільське хліборобське населення часто лише на літо виїздило на свої ріллі, на зиму-ж знов поверталось до міста; в де-яких місцевостях і це являлося неможливим, і хлібороби цілий рік мешкали в місті, обмежуючись обробленням невеликих участків землі коло самих його мурів. Взагалі повернулися старі половецькі часи, але ще у важчій формі. Тоді населення завжди могло рахувати на допомогу центральної влади, тепер же ця влада була дуже далеко і дуже часто нічим не реагувала на спустошення своїх окраїн, залишаючи їх викручуватися з біди власними силами, як хто знає, вміє й може.

Українне положення Київської землі, цілком відкритої зі сходу й з півдня, ще в перші мирні десятиліття, коли вона належала до Литви, викликало ряд засобів для оборони на випадок нападу зовні. Ці засоби й київських князів і центральної литовської влади були скеровані в двох напрямках: з одного боку, було визнано за необхідне огородити країну фортецями, з другого, шляхом законодавчих мір найкращим робом використати людність для її захисту. Старі засоби оборони, при допомозі валів і оточеної палісадами фортеці, тепер були залишені, і замки XV століття уявляють з себе вже значно поважніші будови, які можуть дати опір, як це було з Києвом у 1416 р., навіть багатотисячному війську ворогів. Люстрації замків половини XVI в. дають нам виразну уяву про ці фортеці; треба лише пам'ятати, що в XV в. вони ще не були в такому стані безнадійної непридатності до оборони, як це ми бачимо з люстрацій. Замки спорджувалися в найбільш значних і стратегічно важних містах; вибирався найменш приступний, пануючий над містом та околицями горб, по змозі поблизу ріки, і на ньому будувалося деревляне укріплення, що складалося з подвійного ряду стін, між якими насипалася земля, потім тамувалася й покривалася дахом. З середини укріплення вздовж стін робили підмостки, які давали змогу стріляти у ворога в різних площинах. По кутах та над брамою робили вежі, які збільшували оборонну площу воєнної акції. В середині стін робили порохові льохи та склади зброї, склади харчів, криниці, а також помешкання для залоги та на випадок потреби хоча-б для частини міщан. Розміри

самих замків були майже завше дуже незначні й тому міщане укріпляли й міста коло замків валом та частоколом. Таким же валом укріплявся зовні й замок. В особливо обширних замках робили й церкви,— так у київському замку було 3 православних і одна католицька церква.

Споруджалися замки на кошти держави, але даліше підтримування його і ремонт лежали на міщанах і приписаних до міста сільських оселях. Ця натуральна повинність була великим тягарем на місцеве населення, бо дерев'яні укріплення дуже швидко порохнявіли й старілися, і київський замок, напр., доводилося капітально ремонтувати ледве не кожні 10 років. У виключних випадках на поміч людності приходила держава й допомагала відновити спорохнявіле укріплення. На обов'язку мешканців лежала нарешті ще повинність утримувати «польну стражу», себ-то «пікетів»,—чат, які розміщалися в різних віддаленнях від міста для того, щоб вчасно повідомити і міщан і околиць мешканців про наближення небезпеки. Число замків, що існували в Київській землі в XV віці, точно невідоме. В цей час уже існували, звичайно, описані в люстраціях так звані королевські замки—Київ, Житомир, Овруч, Мозир, Чернобиль (?), Канів та Черкаси; згадуються ще замки в Чуднові, Звягелі, Олевську, Микгороді, Білгороді, Вишгороді, Балаклеї та де-які інші. До урядження замків окремими приватними особами в своїх маєтках уряд дуже заохочував, бо «таковые замки на Украине не есть ку шкоде, але лепшему позытку нашому»¹. Особи ці обов'язувалися підтримувати замки напоготові до бою, а як відшкодування за свої видатки одержували пільги: право уряджувати торги на ярмарки, збирати мито й інші пільги економічного характеру. Згадаємо нарешті, що за межами властивої Київської землі, в «уходах» Лівобережної України і в степах долиньного Дніпра і Чорного моря існували також замки, що були засновані Витовтом і іншими князями в цілях військової колонізації, як Глинськ, Сніпород, Прилуки й инш. в уходах, Чорний город, Каравул, Тягинь і ин. в степах, і Винниця, Хмельник, Межибож, Летичев, Брацлав—в передовій смузі суцільної київсько-подільської колонізації Побожжя. Не дивлючися на слабкість, з нашої точки зору, замкових укріплень, в той час вони відігравали величезну роль в обороні країни. Так, коли замок звенигородський, що лежав близько славнозвісного Чорного шляху, яким звичайно наступали Татари, був спалений, то безпосередній зв'язок Брацлавщини з київськими містами перервався на довгий час і ціла територія Звенигородського повіту, що тяжіла до замку, спустіла.

Що до організації збройної сили для захисту країни, то тут в основу військового окладання було поставлено володіння землею. Кожна особа, що володіла землею, була зобов'язана особистою військовою службою і крім того, відповідно до своїх володінь, мусіла виставити більшу чи меншу кількість цілком екіпірованих і

¹ А. Ю. З. Р. VIII № 22.

озброєних вояків. Такий спосіб рекрутування військової сили в XV ст. був розповсюджений переважно в північній частині Київщини, де особливо було розвинено шляхетське землеволодіння. В південній частині,—з її колонізацією, що так інтенсивно розвивалася й швидко посувалася наперед,—шляхта неохоче брала землі, бо їх експлоатація була й важча і менш корисна, ніж на півночі, а тому військові сили тут склалися переважно зі «слуг», себ-то нижчих верстов населення, які були звільнені від платні всіх державних податків і повинностей, з умовою особистої військової служби, а також з «людей», що оселялися в степах без усякої регламентації з боку влади¹. Регулярних військ було дуже мало, бо їх утримання коштувало дуже дорого. В люстраціях згадуються в де-яких замках невеликі загони пішого війська—«драбів» і кінноти—«жолнерів».

Починаючи з литовського періоду, між нашими джерелами з'являється й займає все більш і більш поважне місце актовий матеріял. Спочатку в рідких поодиноких екземплярах, потім все частіш трапляються зацілілі від знищення документи про землеволодіння, і під кінець XV в. їх є вже досить, щоб хоч би в загальних рисах накреслити хід колонізації Київської землі. Вияснення цього процесу тим більш важне, що як-раз в цей час, бідний зовнішніми подіями, але зате порівнюючи спокійний, країна мала можливість зміцнити й знов зібратися з силами для перенесення бід, що чекали її в майбутньому.

Колонізація Київської землі йшла двома шляхами: з одного боку її запроваджували князі й пізніш центральний литовський уряд, даючи ріжним особам участки незаселеної землі, з другого боку, переважно на окраїнах, вона йшла вільно, без жадного регулювання, за допомогою тих селян-вояків, які хоробро врізуються в цілинний степ і «пашуть, гдѣ хотять и сколько хотять». Властивою рисою урядової колонізації до XVI в. було роздавання земель місцевим людям, що були звязані з країною постійним перебуванням в ній і службою, а до того земель або цілком незаселених, або малозаселених. Заселення їх залишалось особистій ініціативі осіб, що їх дістали². Землі давалося в доживотне володіння, що в разі яких-небудь вислуг оберталося в нащадне—в «отчину». Головна маса цих надань припадає на північні лісні частини Київщини, де заселення було густіше, життя менш тривожне з огляду на більш рідкі наскоки татарських ватаг, а тому й не така важка обов'язкова військова служба, і, нарешті, сами маєтки тут давали значно більш прибутків, завдяки великій кількості футрового звіря в лісах, бобрових гонів і розвитку бортної справи. Більшість старих землеволодільчихських—зем'янських і

¹ Згідно з найдавнішою люстрацією Київської землі, приблизно 1471 р.—на 479 селянських дворів майже 40% слуг. Арх. Ю. Зап. Рос., VII, т. I, № 16.

² Пізніше ці розумні підстави урядової колонізації були замінені роздаванням земель вже заселених, а до того переважно магнатам, що були нічим не звязані з країною й не жили в ній.

боярських—фамілій мали тут своїх представників, в той час як в південних лісних повітах їх не було. Величезна кількість цілком безлюдних, пустих земель була не малим тягарем для держави, і князі широкою рукою роздавали великі території, особливо на окраїнах. Так, напр., Володимир Ольгердович дав нащадку половецького хана Тугорхана Юрію Івановичу землі й підтвердив йому володіння попередніми маєтками по р.р. Тетереву, Росі, Растваїці й Камениці, і потім на лівому березі Дніпра між Десною, Удаєм і Остром. В 1459 р. Семен Омелькович підтвердив зем'янину Шашкові нащадне володіння на городище Тимолове з великими землями і лісами на р. Русаві й інших дрібних допливах Дністра, по Дністрі і «в полях». Останній випадок надання цікавий в тому відношенню, що на цих землях не згадується ні одного заселеного пункту; господар мусів власними силами притягнути людність. Взагалі в документах досить часто зустрічаються вказівки, що самотнім мешканцем в тому чи іншому поселенню тимчасом був лише «отаман», який сам зобов'язувався заселити це поселення.

Окрім зем'ян в колонізації цього роду відігравали також велику роль монастирі. Монастирі завжди були відомі, як чудові господарі, і, скупчуючи в своїх руках завдяки пожалуванням князів і вкладам приватних осіб величезні земельні маєтки, зміли планово і найкращим робом використати свої пустоші. Особливо багато в справі колонізації прислужилися два київських монастирі—Київо-Печерський та Никольський Пустинський, при чому володіння першого скупчувалися в північній, більш заселеній частині Київщини. Никольський же монастир широко розвинув своє землеволодіння в степовій крайній смузі, й кордони його маєтків сягали навіть Запорожжя.

Трохи відмінний характер мала колонізація міст. В той час як зем'яне та монастирі були змушені притягати людність різними обіцянками й пільгами, до міст вона йшла добровільно, з власної ініціативи. Будучи захищені, звичайно, замками і уявляючи з себе найбільш безпечні пункти, міста швидко стягували до себе й торговельно-промислове і чисто хліборобське населення, яке могло поруч зі своєю звичайною працею нести й постійну варту службу і в разі потреби відбивати зі зброєю в руках напади ворога. Появлення міста негайно же відбивалося на ході колонізації цілої округи: населення губило свою рухливість і під обороною міських мурів міцно осаджувалося на землі й ставало все більш судільним¹.

Всі перераховані види колонізації живилися з одного джерела—колонізації хліборобської. Шукаючи більш вільного життя, тікаючи від державних та панських (володільчеських) податків та повинностей, особисто вільна людність посувається все далі до периферії—до степів, осідаючи по дорозі на більш чи менш довгий час у місцевостях, де їм пропонувалося найбільш пільги. Найбільше-ж завзяті та смі-

¹ В початковому періоді міської колонізації в найбільш висунутих у степ місцевостях, напр., в Черкасах, все населення повіту складалося з самих міських мешканців—міщан.

ливі, одночасно і хлібороби і вояки, при цьому переходять за передову лінію осідків і оселяються на ґрунтах, що нікому не належать, і тому цілковито вільних від усякої державної регламентації. Тут вони заводять великі господарства і живуть, як пише з обуренням один люстратор¹,— «на мясѣ, на рыбѣ, на меду и сытят тамъ себе медь, яко дома». Одначе становище їх було дуже нетривке, і у випадку татарського наскоку ці «люде», як їх звать у люстраціях, легко могли втратити не тільки весь свій маєток, але й волю і навіть життя.

З цього незабезпеченого становища колоністів скористали старости крайніх замків, і їм вдалося zorganizувати цих «людей» і утворити з них значну військову силу, що вже наприкінці XV в. проявила себе, зробивши під проводом черкаського старости Богдана перший насок на кримські кордони, а пізніше, під назвою «козаків» цілковито взяла на себе оборону руського населення України.

Схематично хід колонізації Київщини можна уявити собі в такому вигляді: попереду йдуть «люде», намічаючи напрямок колонізації, за ними слідом посувається зем'янська, монастирська й міська колонізація, організуючи й уплотнюючи населення, і рівночасно держава закріплює її рядом замків. Таким робом до XV віку південна окраїна Київщини,—вірніше течія Буга, його допливу Гнилого Тикича,—була вже захищена замками, починаючи від Черкас і Канева на Дніпрі через Звенигород, Брацлав, Винницю, Хмельник, Летичів, Межибож. Оскільки швидко йшла в цей час колонізація, видно з того, що в половині XV в. вона вже досягла бережжя Дністра², значно на південь від найбільш південного з замків цієї лінії—Брацлава.

Завдяки умовам місця свого положення Київщина могла поширити свої межі колонізації лише в двох напрямках—на схід в Полтавщину й на південь в Чорноморські степи. Вузька смуга землі, що тяжіла перед тим до Київта, на лівому березі Дніпра, в литовський період поширилася й охопила майже цілу сучасну Полтавську губ. і частину Чернігівської та Курської. В північній частині її лежали три повіти: Любецький, Остерський і Путивльський, що приєдналися до Київського князівства, ще за часів удільних князів Ольгердовичів, при невідомих обставинах. Ціла-ж инша територія, що охоплює течію лівих допливів Дніпра—Псла, Сули, Ворекли, Самари включно до вододолу з Доном і славнозвісного Муравського шляху, що проходив тут (цей шлях для Московської Русі відігравав ту-ж сумну роль, як Чорний шлях для України),—уявляла з себе безлюдну пустелю з нечисленними лише розкиданими фортифікованими містами. Тяжіла вона до Київської землі, бо мешканці придніпровських міст Київта, Канева й Черкас, з огляду на її пустинність і в той же час природні багатства, захопили поволі її в своє користування й обернули в свої «суходи». З огляду на географічне положення цієї території в Ліво-

¹ Арх. Ю. З. Рос., VII, т. I, стор. 103: люстрація каневського замку.

² Див. вище—надання Семена Омельковича Пашкові.

бережній Україні, детальний огляд ходу цієї колонізації стосується до питання про сіверянську колонізацію.

Що-ж до колонізації зароських степів, про яку ми вже згадували раніш, то тут ми мусимо трохи спинитися на грандіозному плані Витовта військової колонізації величезних просторів степів між Дніпром, Чорним морем і південними межами Литовсько-руських земель. Користаючи зі своїх добрих відносин до Хаджи-Гірея Кримського¹, він захоплює всі ці землі без опору з боку Татар, будує укріплення в найбільш придатних місцевостях і таким робом приєднує до своїх володінь. Нам відомий тут ряд заселених пунктів, що згадуються й у списку Свидригайлових міст і в інших джерелах², як Хаджибей маяк (де-які думають, що це сучасна Одеса), Чорний город на Дністровому лимані, Каравул (суч. м. Рашков), Тягинь (суч. Бендери) і ин.³ Багато років пізніше, вже за кн. Семена Олельковича, межа між литовськими й татарськими землями проходила по Дністру, починаючи від місця, де вливається в нього р. Мурафа, повз Тягиня до устя Дністра, звідки Лиманом повз Очакова до устя Дніпра, і далі Дніпром вгору до Таванського перевозу, де переходила на лівий берег і йшла по р. Овечій Воді і далі на схід⁴. Менглі-Гірейів погром і дальші напади Кримців затерли сліди Витовтової колонізації й на довго припинили дальше заселення Побожжя, а в де-яких місцях, напр., в Звенигородщині відсунули його майже до Роси. З цілої лінії укріплень Черкаси—Межибож в складі Київського воєводства лишилися лише самі Черкаси, що були тісно звязані з Київом, Дніпром, инші-ж замки всі відійшли до Поділля.

Переходимо, нарешті, до опрeдeлення кордонів Київської землі й перелічення тих міст і поселень, які існували вже до часу перетворення її у воєводство (в 1470-х роках).

Ми не маємо жадних підстав гадати, щоби кордони на півночі й заході потерпіли які-небудь зміни. Дані люстрації і актового матеріалу XV і половини XVI вв. з певністю визначають, що на півночі він по старому охоплював Мозирський повіт і по Уборті переходив на Случ, яка в середній її течії й служила західнім кордоном⁵. На півдні, судячи з акту розмежування між Брацлавським і Київ-

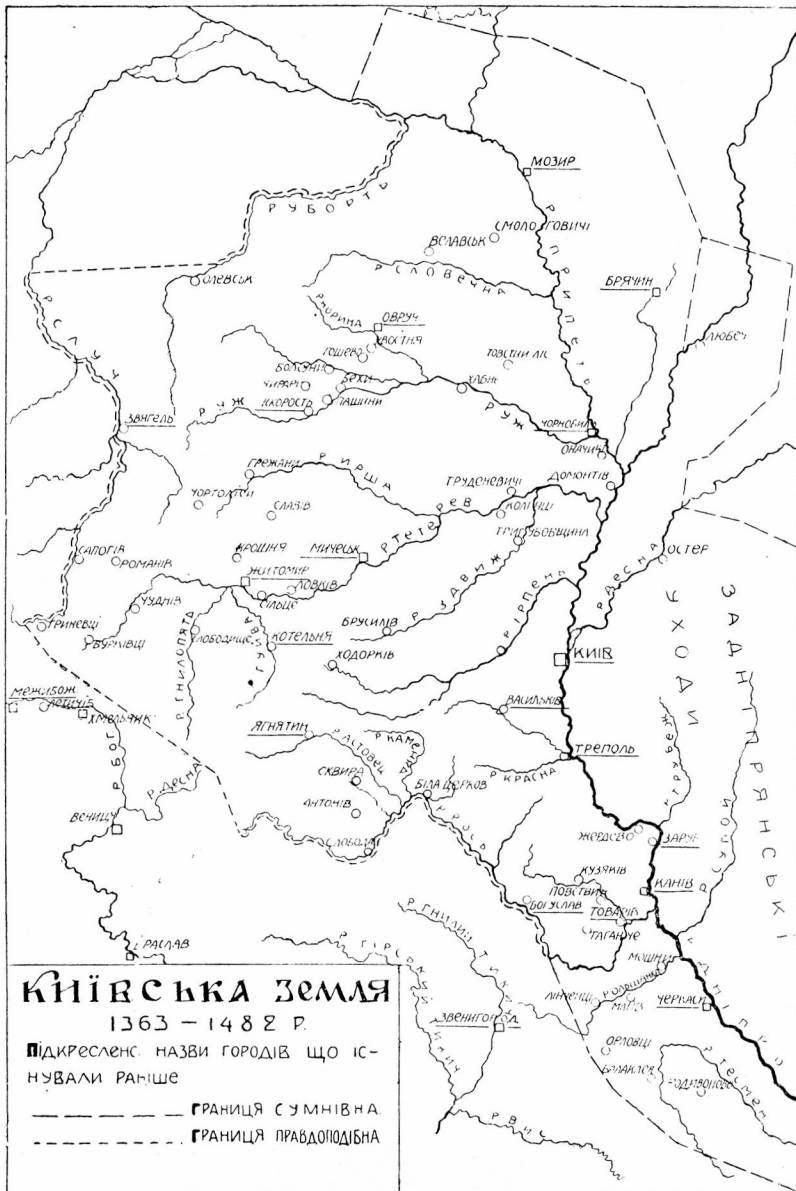
¹ В німецьких хроніках є неясні звістки про походи Витовта на Татар в 1397—98 рр., при чому він завоював землі по берегу (долинньому) Дніпра і заснував там кам'яний замок св. Іоана. Навряд щоб приналежність, хоч би й номінальна, чорноморського побережжя до Литовсько-Руської держави могла тривати багато років після смерті Витовта, коли-б ці землі були завойовані від Татар, а не відступлені ними добровільно.

² Див. Кодебу «Свидригайло» додат. I, ст. 10; II, ст. 8. Акты Зап. Рос. т. II, 6.

³ В. Б. Антонович (Монографію, т. I, ст. 45) висуває твердження, що Витовтом були збудовані й фортифіковані Черкаси, Кременчук, Мишурич Рог, Дашов (Очаків), Хаджибей та ин.

⁴ А. З. Р., II, № 199.

⁵ Коли землі по лівому берегу Случи відійшли до Волини,—невідомо.

ським воєводствами 1570 р.¹, кордоном був звичайний шлях Татарських нападів на Україну—Чорний шлях (що йшов по вододолу Буга зі Случчю, Тегеревом і Россю), потім він йшов по течії Роси приблизно до її повороту на північ, звідки круто повертав на південь, охоплював течію Тясмина й доходив до Дніпра; ця остання частина кордона, що охоплює Черкаський повіт, може бути накреслена лише гіпотетично. Нарешті, на сході Київська земля дістала величезне придбання у вигляді трьох повітів—Любецького, Остерського и Путивльського і незаселених уходів по Сулі, Пелу, Ворсклі, Орелі й ин. про що ми вже згадували.

Коли порівняти територію Київської землі за Ярослава в XI в. з територією Київського воєводства наприкінці XV в., то виявиться, що різниця між ними, не рахуючи звичайно земель Лівобережної України, дуже невелика. Київське воєводство загнуло землі на захід від Случи й Побожжя і придбало смугу землі по Дніпру, що глибоко вривувалася в степ і утворювала Черкаський повіт.

Що до списку населених пунктів, то тут ми зустрічаємося з дуже поважними перешкодами. Головна маса історично-географічного матеріалу,—і актового й систематизованого в люстраціях,—стосується й пізніших часів половина XVI в). До того-ж джерела лише в дуже рідких випадках дають нам дати появилення поселень; а з другого боку татарські спустошення в кінці XV і першій половині XVI в., безперечно, значно відбилися на карті Київщини. Таким робом, ми не вважаємо можливим перелічити тут увесь список поселень, які зустрічаються в актах, щоб уникнути хронологічних помилок, з другого-ж боку було-б невірною відмовитися від всіх даних пізніш 1482 р., бо безперечно значна частина поселень, про які згадано лише в XVI в., існувала й раніш—в XV в. Здається, найбільш правдивим буде середній шлях, а саме внести у список усі поселення, існування яких у XV в. документально доведене, й додати до них найбільші з тих, що згадуються пізніше і відносно яких немає сумніву, що вони існували й до 1482 р.

Київ—«глава всех русских стран», по відомому виразу Витовта, по старому лишався головним містом країни. Тут жили удільні князі й воєводи, через свої святині він заховував своє значіння релігійного центру цілої України, і, нарешті, він залишався центральним торговельним пунктом. На «горі» старе Ярославове місто було покинуте й там зацілили ще Софійський і Михайлівський монастирі та, мабуть, ще інші церкви, замок же перенесено було на Киселівку (Фроловська гора) й остільки міцно фортифіковано, що в 1416 р. його не міг здобути Едігей, який спалив в цей час цілий Київ. Судячи з люстрації 1552 р., він був оточений довкола муром, що склався з 133 городень з 15 вежами, і був збудований згідно з всіма правилами тодішньої фортифікації. Він був остільки великий, що в ньому, окрім необхідних для фортеці будов, містилися три православних

¹ Арх. Ю. З. Р. VII, т. I, № 24.

церкви (Флора й Лавра, св. Миколи і ще одна невідома) та католицький костюл. Уряд надавав цьому замку надзвичайно важливого значіння в справі оборони країни. Коли в 1482 р. замок було спалено Менглі-Гіреєм, уряд вжив надзвичайних мір для його відновлення: було негайно післано 20.000 людей робітників, що були зібрані з ближчих областей, і при них для оборони робіт—40 тисяч війська. Торговельне і промислове життя міста купчилося на Подолі, також укріленому; тут були колонії—литовська, польська (згадується костюл св. Миколи) й вірменська, що тримала в своїх руках усю торгівлю зі сходом. Зі старих гідних уваги будов на Подолі заховався лише один Кирилівський монастир; взагалі, церков на Подолі було, здається, дуже мало. Старе світове значіння Києва тепер упало; спочатку погром Батия, потім зміна політичної ситуації сумежних країн, підрізали його в корені. Але все-ж Київ залишився найважливішим торговельним містом цілої України. Торгівля з Візантією замінилася торгівлею з Кримцями й Турками, варязький шлях—торгівлею з Москвою. Лише у відношенні до торгівлі з далеким сходом Київ зберіг, як і до того часу, своє значіння центрального складочного пункту. Крім східного краму, соли та ин. продуктів, що привозилися до Києва, значну ролю грали також і місцеві: футра, мед, віск, збіжжя. Судячи з люстрації 1552 р. у Києві було всього коло 3.500 мешканців, але в XIV—XV століттях він без сумніву мав багато мешканців і був багатим містом: в 1399 р. він мав змогу дати викупного і тим урятуватися від спустошення його Темір-Кутлуком, сплативши йому колосальну як на ті часи суму в 3.000 крб.¹ та ще Печерський монастир заплатив крім того 30 крб. Додамо нарешті, що Київ був одною з найголовніших митних застав у полудневих литовських провінціях.

На полудне від міста, за Хрещатицьким струмком залишалися ще церков Спаса на Берестові, Миколаївський Пустинний монастир, Видубицький і нарешті Печерський монастир, який страшенно був спустошений за Едігея і був відбудований знову кн. Семеном Олельковичем лише в 1470 р.

З числа осель, що існували вже в попередні періоди київської історії, назвемо м. Вишгород, с. Біличі на захід від Києва, м. Білгородку на Ірпені з заставою й митницею, м. Васильків на Стугні—колишній Василів, с. Треполь на усті річки Красної, села Халеп, Витачів і Ржищев на Дніпрі і с. Милославичі (Вигуровщина) на лівім березі Дніпра. Вперше згадуються: с. Петровці на Дніпрі з монастирем св. Миколи Межигірського, с. Серяків, що згадується в 1465 р., можливо літописний Звенигород; с.с. Глеваха на р. Глеvasі, Иноходковці, Евдядів, Ходорково на верхів'ї Ірпеня, Сокольча на Унаві, Скочище на Ірпені, Головчин, Водотин близько Здвижу, Гуляльники на

¹ За відомостями Густинського літопису (П. С. Р. Л., II 352) заплачено було 1.000 червінців, а з літопису Аврамки (т. XVI ст. 145)—3.000 крб.

Стугні—сучасна Мотовилівка—всі 9 згадуються в найстаршій люстрації 1471 р. С.с. Лукавиця, Веприн та Хворощин на р. Стугні та її допливах відомі з 30-х років XV в.; с. Стайки на Дніпрі поблизу старовинного міста—Святополча; с. Фащево на Ірпені, сучасне містечко Фастів, відоме з 1390 р.; с. Глібов на Ірпені, згадуваний за кн. Омелька Володимировича; с. Гостомль поблизу Ірпеня, згадуваний вперше з часів Казимира; тут же поблизу було колишнє с. Микулічі, відоме з часів кн. Омелька; с.с. Турбів, Лучин та Селище поблизу Ірпеня, згадувані ще за Володимира Ольгердовича; с.с. Коленці на Тетереві та Тригубовщина на Здвижу, що згадуються за кн. Омелька; нарешті с.с. Чмелево на Олшаниці, Соловевич на протоці-Руті й Долгосельє на Ірпені, які згадані в так зв. підробленій грамоті Андрія Боголюбського Київсько-Печерському монастиреві.

М. Чернобиль існував ще в княжі часи. Укріплений був лише в XVI в. З люстрації 1552 р. в ньому було до 1400 мешканців; с. Опачиці на Ірпені й с. Домонтово на Дніпрі існували в другій половині XV в.; с. Труденевичі на Тетереві згадується за кн. Омелька; с. Товстий Ліс поблизу Прип'яті згадується в 1427 р.

М. Мозир на Прип'яті—старовинне місто, складався з невеличкою замка з церквою св. Миколи в середині його, укріпленого парканом, і самого міста: по люстрації 1552 р. в ньому було до 2.100 людей. С. Смолиговичі на полудне від Мозиря згадується в 1435 р.; м. Брагин на р. Брагинці,—старе княже місто.

М. Овруч на р. Норині одно з найстаріших київських міст: судячи з зацілілого уривку люстрації 1519 р.¹, він був значним і добре укріпленим містом; у половині XVI в. в ньому нараховувалося до 1.500 мешканців. С. Велавськ поблизу річки Славечни згадується в 1450 р.; с. Хвостня на полудне від Овруча згадується в 1437 р. і с. Гошева коло Хвостні відоме ще за часів Витовта; с. Болсуни на південь від Гошева згадується за кн. Омелька; с. Хабне на р. Уші відоме з другої половини XV в.; с. Іскорость—старовинне деревлянське місто; с. Беги на р. Уші відоме з часів кн. Володимира Ольгердовича; с. Чигари та Пашини на Уші відомі ще з часів князів Ольгердовичів; правдоподібно в ці-ж часи виникло й місто Олевськ на Уборті.

М. Житомир згадується впершк в татарській період. Велике торговельне місто, що мало зносини навіть і з за-кордоном; тут була застава й митниця. В 1482 р. був спалений Менглі-Гіреєм і після цього підупав; згідно з люстрацією 1552 р. в ньому було до 1.600 мешканців. Місто було добре укріплене. В числі старших оселищ згадуються: с. Тулін на Гуйві за кн. Семєна Омельковича, с. Котельня на Гуйві—старе княже місто; с. Слободище на Гнилоп'яті—коло 1438 р.; с. Велья на р. Вилії—за Володимира Ольгердовича; с.с. Кочерево й Рудня на Тетереві—в 1390 р.; м. Ми-

¹ Арх. Ю. З. Р. VII т. II № 5.

чеськ на Тетереві—старе княже місто; с. Сельцо біля Житомира—за Свидригайла, с. Чертолеси на півн. зах. від Житомира на р. Тні—також за Свидригайла; с. Славов біля Ірші—з 1390 р.; с. Бурковці на Тетереві—в 1437 р.; м. Чуднов на Тетереві,—досить велике укріплене торговельне місто, замок і застава з митницею; люстрація 1471 р. каже про кількість населення в ньому, що «на месте людей полно» і додає, що в місті було 53 (!) корчми; згідно з тим же документом до Чуднова тягли села Сапогов—сучасний Миропіль на Случі, Тетеровка, Сипелевці, Паневці, Гриневці на Случі, Яворовці та Напаш; с.с. Романово на півн. зах. від Чуднова, Іванково на Гуйві, Крошня поблизу Житомира, Ловчов на Тетереві, Костешово, Бордвиков, Радостав на Бистрику і, нарешті, село Грежани на Ірші з кількома присілками; всі 11 оселищ згадуються в тій же люстрації 1471 р.; с.с. Брусилів на Здвижі, Ставок на Тетереві й Брилево на Мику згадуються в підробленій грамоті Андрія Боголюбського. Нарешті Звягель на Случі—старовинний Возвягль, цікавий тим, що ще в XV в. ним і всею волостю, що тягнула до нього, володіли князі Звягольські; до якої княжої лінії вони належали, напевно невідомо.

М. Канів на усті Росі—старе княже місто і торговельна пристань на Дніпрі, був добре укріплений замком і до того досить обширний, бо крім помешкань для намісника та залоги містив ще й церкву. Люстрація 1552 р. нараховує в ньому більш як 1500 мешканців. Головними засобами для життя мешканців Канева та Черкаси були промисли на «суходах» — ловецтво, рибальство та бортничество; крім того за ними з давніх часів установилася монополія постачати човни для караванів, що йшли Дніпром. Згадаємо ще с. Заруб на Дніпрі,—старе княже місто; с. Жердево близько Заруба відомо з 1469 р.; с. Товарів на Росі—сучасний Межиріч—відомо ще в князівські часи; в литовський період воно згадується разом із Тоганчею (на південний захід від Товарова) за кн. Омелька; с.с. Кузяків і Повствин на Росаві—тепер с.с. Козин і Ржаведь—відомі приблизно з 1455 р. Невідомо, коли було засноване місто Біла-Церков, в якому бачуть літописний Юр'їв,—чи існував тут якийсь осідок ще в XV в., чи замок його був збудований (в 1552 р.) в зовсім незаселеній місцевості; с. Трилеси на Каменці відомо з 1390 р.; с. Ягнятин на Растваці—літописний Неятич; с. Сквиря—сучасне повітове місто—відоме з 1390 р.; с.с. Терпсіїв на Росі (тепер не існує), Почуйково на Каменці, Вчерашне поблизу Растваці, Щербов коло Ягнятина, Онтонов коло Сквири, Слобода на Росі—тепер с. Володарка, Ржищев та Охремівці,—всі 9 згадуються в люстрації 1471 р.

М. Черкаси на Дніпрі; перша цілком певна згадка про них відноситься до 1394 р., коли вони вже були укріпленим містом. Час і обставини, при яких виникло місто—невідомі, але в зв'язку з його назвою найбільш правдоподібним буде припустити, що тут були осе-

лені Черкеси, що попали в полон після якогось бою, або можливо, що шукали собі притулку в Руських землях, як колись це робили Торки. В половині XVI ст. це було одно з найбільших міст Київської землі: в ньому було до 2000 постійних мешканців. Замок був невеличкий (хоч все-ж таки в ньому вміщалась церква) і не зовсім щасливо поставлений, хоч окраїнне становище міста виявлялося у великій кількості залогів: тут були відділ драбів у 160 чоловіка, служебників старостинних—61 чол. і 250 козаків. Козаки провадили активну боротьбу з Татарами, а іноді завдавали багато клопоту старостам. Біля Черкас лежали ще поселення: с. Мошни на р. Ольшанці, яке існувало вже за князя Семена Омельковича; с.с. Мліїв, Лінченці (суч. Городище) і Орловоці на захід від Черкас—згадуються в 1449 р.; м. Балаклія близько Тясмина—відоме з ханських ярликів; с. Родивоново коло Тясмина, існувало вже за кн. Омелька. Ціла південна окраїна Черкащини уявляла з себе суцільні «уходи» і була цілком не заселена.

Ми занесли в наш список всього 117 заселених пунктів, але, звичайно, це далеко не всі, що існували в Київщині до нещасливого 1482 р. Багато поселень зникло, залишивши про себе згадку в назвах селищ, що так часто згадуються і в люстраціях половини XVI в., і особливо в документах цього часу¹, багато зникло цілком без сліду. На жаль, джерела майже не дають нам статистичних даних, які-б дозволили хоч приблизно точно підрахувати те зменшення людності, що принесли країні татарські спустошення за час до складання люстрацій. Досить одначе вчитатися в люстрацію 1471 р. з її описом блискучого стану господарства Грежанського двору з його численними присілками, чи м. Чуднова, де «на месте людей полно, корчом 53», а окрім того «тых досеть людей, которые ещо воли не выседели», і порівняти її з люстраціями 1545—1552 рр., щоби ясно відчути різницю між повною життєвою країною до Менглі-Гірея і тим падінням темпу життя та деморалізацією, які охопили її під постійною загрозою татарської руйнації. Особливо кидається в очі зменшення населення міст. Багатий і торговельний Київ, який вже в кінці XVI в. міг заплатити Татарам викуп в 3000 р., тепер налічує всього 2.000 мешканців—стільки-ж, скільки й окраїнні Черкаси; населення всіх інших міст ще менше. З якою швидкістю падала залюдненість міст, видно на прикладі м. Овруча: в маленькому уривкові люстрації 1519 р.² кількість будинків у місті вираховано в 500; в 1552 р. їх було всього 216, а ще через 20 років, в 1571 р.,—143; таким робом, за 50 років кількість мешканців Овруча зменшилася більш ніж у 3 рази. Те-ж саме звичайно в більшій або меншій степені було і в інших містах. Додамо ще, що в цьому наочному запустінню країни були винні не лише Татари,—досить значну ролю відогравав також

¹ Список заселених пунктів і селищ Київщини в половині XIV в. налічує в собі більш 500 назв.

² Арх. Ю. З. Р., VII, т. II, № 5.

і чужий польсько-литовський уряд, який западто вже байдуже ставився до кривд українського народу. Величезну шкоду країні принесла також державна політика в земельній справі. Систематичне роздавання земельних маєтків польським і литовським магнатам, які цілком не були звязані з країною і ніколи в своїх маєтках не бували, приводило до того, що ці нові власники дивилися на свої маєтки лише як на джерело прибутків і, беручи від людности все, що тільки можливо, давали за це країні дуже мало.

Додамо, нарешті, ще кілька уваг про етнографічний склад людности Київської землі в цей останній період. Вивчаючи багатий ономастичний матеріал люстрації, ми приходимо до переконання, що лише поміж землевласниками або мешканцями міст можна знайти деяку домішку інших народностей, окрім української. Так, поміж землевласниками зустрічаються Татари, Поляки, Росіяне і навіть Євреї. В містах поміж «пришлих» людей і мешканців з характерними іменами найчастіш трапляються Білоруси на півночі і Татари в південних містах, потім ідуть Поляки, Росіяне й інші національності в дуже маленькій кількості. Між сільським же населенням иноземні імена трапляються дуже рідко. Взагалі ці всі домішки кількістю надзвичайно малі й цілковито зникають в масі суцільного українського населення.